

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

SAHİBƏ BUDAQOVA

NAXÇIVAN DİYARININ
SİYASİ TARİXİ

“Elm və təhsil”
Bakı – 2014

Elmi redaktor: **İsmayıl Hacıyev**
AMEA Naxçıvan bölməsinin sədri, akademik

Rəyçilər: **Nərgiz Axundova**
AMEA-nın müxbir üzvü
İradə Bağirova
tarix elmləri doktoru professor

Budaqova Sahibə. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 108 səh.

Kitabda Naxçıvan xanlığı ərazisinin dəyişməsinə təsir edən siyasi hadisələr, xanlığın təşəkkül tarixi açıqlanır. Diyarın əhalisi, kənd təsərrüfatı, sənətkarlığın vəziyyəti baxımından, eləcə də həlledici əhəmiyyəti, şəhərlərin inkişaf tarixi təhlil edilir, əhalinin sosial və milli tərkibində siyasi baxımdan baş verən dəyişikliklər nəzərə çətdirilir.

4504000000 – 133

N098 – 2014

qrifli nəşr

© «**Elm və təhsil**»

**NAXÇIVAN DİYARININ SİYASİ TARİXİ YENİ
TƏDQIQATDA**
**Sahibə Budaqovanın “Naxçıvan diyarının siyasi tarixi”
monoqrafiyasına**

ÖN SÖZ

Azərbaycan tarixində mühüm bir mərhələ təşkil edən xanlıqlar dövrü bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. İlk növbədə Azərbaycan xalqı həmin dövrdə İran ərazisindən xilas olub öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə səciyyələnir. Dövlət müstəqilliyi feodal pərakəndəliyi formasında əldə edilsə də dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Yeni yaranan Azərbaycan xanlıqları müstəqil və ya yarım-müstəqil fəaliyyət göstərsələr də onlar dövlətlərə xas olan atributlara da malik idilər. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində xanlıqlar dövrü özünəməxsus yer tutur. Ona görə də Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xanlıqların tarixinə maraq artmış, Bakı, Quba, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Şəki, Lənkəran, Gəncə, Dərbənd... xanlıqlarının tarixinə həsr edilmiş tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Xanlıqların tarixi ilə yanaşı, onların sosial-iqtisadi vəziyyəti, sənət sahələrinin inkişafı, əhalisi və etnik tərkibi, qarşılıqlı münasibət və əlaqələri, daxili və xarici siyasətləri və b. məsələlər də tədqiqata cəlb edilmiş, əhəmiyyətli kitab və monoqrafiyalar, ümumiləşdirici əsərlər yazılmışdır.

Tədqiqat aparılan feodal dövlətlərindən biri də Naxçıvan xanlığıdır. Naxçıvan xanlığına aid F.Əliyev və M.Əliyevin, M.Quliyevin, N.Quliyevin əsərlərini xüsusi ilə qeyd etməliyik. Bu əsərlərdə Naxçıvan xanlığının yaranması, onun sosial-iqtisadi vəziyyəti, xanlığın siyasi tarixi, əhalisi, Qafqazda hərbi-

siyasi mövqeyi və əlaqələri, Rusiya tərəfindən işğalı və b. məsələlər tədqiq edilmişdir.

Naxçıvan xanlığının mövcud olduğu illərdə (1747-1828) Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası haqqında da əsər nəşr edilmişdir. Əsərin müəllifi tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sahibə İbrahim qızı Budaqovadır. Müəllifin bu əsəri tarixi-coğrafiyaya aid ilk tədqiqat əsərlərindən biridir.

S.Budaqovanın yeni monoqrafiyası isə Naxçıvan xanlığının siyasi tarixinə həsr edilmişdir. Əsərdə Naxçıvan xanlığının inzibati-ərazi quruluşu, xanlığın əhalisi və onun əsas məşğuliyyət sahələri, Naxçıvan xanlığının şəhər həyatı kimi məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Naxçıvan xanlığının ərazisinə, onun inzibati ərazi bölgüsünə tədqiqatda əhəmiyyətli yer verilir. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə diyarda 14 nahiyə var idi. Həmin nahiyələrin təhlili kitab müəllifinin də yekun qənaəti budur ki, Naxçıvan sancağının ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən xeyli böyük olmuş, müasir Ermənistan Respublikasının bir sıra rayonlarının, o cümlədən Əzizbəyov, Yexeqnadzor, Cermuk, Sisyan və Mehri rayonlarının ərazisini də əhatə etmişdi. Naxçıvan xanlığının ərazi və inzibati bölgüsündə əsas dəyişikliklər 1797-ci ildən sonra baş vermişdi. S.Budaqova yazır ki, İran hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı inzibati cəhətdən Naxçıvan və Ordubad tümənlərinə bölünürdü. 1797-ci ildən sonra Naxçıvan xanlığına daxil olan Mehri və Qafan mahalları İbrahim Xəlil xan tərəfindən işğal olunmuşdu. XIX əsrin əvvəllərində-xanlığın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ərəfəsində Naxçıvan tüməni Naxçıvan, Əlincə, Xok və Dərələyəz mahallarından, Ordubad tüməni isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnəb və Biləv mahallarından ibarət idi. Göründüyü kimi, tədqiqatçı Naxçıvan xanlığının ərazisinə və inzibati ərazi bölgüsünə aydınlıq gətirmişdir.

Monoqrafiyada Naxçıvan xanlığının əhalisi, onun sayı və etnik tərkibi haqqında da bəhs edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmış və yekun nəticə çıxarılmışdır. Müəllif ilk mənbələrə,

başqa tədqiqat əsərlərinə istinad edərək bildirir ki, Naxçıvan xanlığının yaranması ərəfəsində onun əhalisi 45,1 min nəfər, ləğvi ərəfəsində isə 42,5 min nəfər olmuşdur.

Naxçıvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibinə gəldikdə isə xanlığın əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar təşkil edirdi. Ermənilər isə buraya gəlmədilər. Müəllifə görə 1828-1829-cu illərdə Şimali Azərbaycana 6976 erməni ailəsi köçürülmüşdür ki, onlardan 2557 ailə (36,6 faiz) Naxçıvanda yerləşdirilmişdi.

Monoqrafiyada Naxçıvan xanlığının əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrinə daha geniş yer verilmişdir. Xanlığın ərazisində əkinçiliyin, maldarlığın və sənətkarlığın vəziyyəti əhatəli öyrənilmişdir. Əkinçiliyin vəziyyətini təhlil edən müəllif ilk növbədə əkilən torpaqların mahallar üzrə vəziyyətini müqayisə edir. Ümumiləşdirmədən aydındır ki, Naxçıvan xanlığı üzrə əkinə yararlı torpaqların xeyli hissəsi Naxçıvan mahalının payına düşürdü, Ordubadda isə bu çox az idi. Əkinçilikdə isə üstün yeri dənli bitkilər və pambıq tuturdu. Dənli bitkilər sırasına taxıl, çəltik daha çox əkilirdi. Bostançılıq, üzümçülük, bağçılıq, ipəkçiliyin özünəməxsus yeri var idi.

Müəllif kitabda Naxçıvan xanlığında maldarlığın vəziyyətini önə çəkmiş, qoyunçuluğun daha çox inkişaf etdiyini göstərmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, buynuzlu heyvanların sayı nəqliyyat heyvanlarından təqribən 10-13 dəfə çox idi. Heyvanların ümumi sayının 62 faizindən çoxunu isə qoyunlar təşkil edirdi. Çox yaxşı haldır ki, müəllif heyvandarlığın vəziyyətini təhlil edərkən otlaqlar, torpaq sahələri, heyvanların mahallar üzrə paylanması, heyvandarlıqdan əldə olunan gəlirlər, maldarlığın sənətkarlıq üçün yaratdığı şərait kimi məsələlərə də diqqət yetirmişdir.

Naxçıvan xanlığında sənətkarlığın vəziyyətindən bəhs edən tədqiqatçı belə qənaətə gəlir ki, sənətkarlığı təkcə şəhərlərə aid etmək olmaz. Kəndlərdə də uyğun sənət sahələri-dəmirçilər, nalbəndlər, duluşçular yaranır və inkişaf edirdi. Kəndlərdə sənətkarlıq olsa da sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə daha çox inkişaf edirdi. Naxçıvan xanlığında dərzilik, xalçaçılıq, papaqçılıq,

çəkməçilik, zərgərlik, dəmirçilik, misgərlik, toxuculuq, boyaçılıq, dülgərlik, dabbağlıq və onlarla digər sənət növü yayılmışdı. Sənətkar emalatxanaları da tədqiq edilmiş, bu emalatxanaların oynadığı rol, ticarətin inkişafına onların verdiyi pay əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiyada Naxçıvan xanlığının şəhər həyatına da yer verilmişdir. Müəllif xanlıqlar dövrünə qədər Naxçıvan ərazisində olan Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Əylis, Azad (Aza) şəhərləri haqqında dolğun məlumat verir, onların vəziyyətlərini təhlil edir. Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Naxçıvan əhalisinin və şəhərlərinin xeyli ziyan çəkdiyini, əhalinin bir qisminin köçürüldüyünü, şəhərlərin isə dağıdıldığını mənbələrə istinad edərək göstərir. Xanlıqlar dövründə isə Naxçıvan xanlığının Naxçıvan və Ordubad şəhərləri orta əsr şəhərləri kimi qalmışdı. Naxçıvan şəhəri xanlığın inzibati mərkəzinə çevrilmiş, yaşayış və inzibati binaların bir hissəsi bərpa olunmuş, iqtisadi, ictimai və mədəni həyat müəyyən dərəcədə dirçəlməyə başlamışdı. Lakin feodal ara müharibələri, İran və rus qoşunlarının xanlıqlarını xanlığa hücumları, Rusiya-İran müharibələri və b. Amillər şəhərlərin həyatına da mənfi təsir göstərmişdi. Müəllif Naxçıvan şəhəri haqqında Övliyə Çələbinin, fransız səyyahları Tavernyenin, Şardenin, Qaspar Druvilin və başqalarının fikirlərindən istifadə edir, müqayisələr aparır və Naxçıvanın vəziyyəti haqqında doğru fikir formalaşdırır. Tədqiqatçının fikri bundan ibarətdir ki, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmuş tipik feodal şəhəri idi. Şəhərin məhəllələrinin artıb-azalmasını müəllif şəhər həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqələndirir. XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 10, osmanlı istilasından sonra (1724-1735) 2, XVIII əsrin sonlarında 4, XIX əsrin əvvəllərində isə 13 məhəllə olmuşdu. Məhəllədə Ordubad şəhəri haqqında da söhbət açılır və onun dağıntılara az məruz qalması, abad, yaşıllıqlara qərq olması, yaraşılıq bir şəhər kimi təsvir edilir, 4-6 məhəllədən ibarət olduğu göstərilir.

Müəllif monoqrafiyada Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin inkişafını, mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyətini, şəhər əhalisinin sosial və etnik tərkibinin səciyyəsinə vermiş və bunların tipik müsəlman şəhəri olduğunu göstərmişdir.

Beləliklə, S.Budaqovanın “Naxçıvanın siyasi tarixi monoqrafiyası” monoqrafiyası ilk mənbələrə, ciddi elmi ədəbiyyata əsaslanaraq işlənmiş, xanlığın siyasi və sosial-iqtisadi həyatı yüksək elmi səviyyədə təqdim edilmişdir. Qətiyyətlə demək olar ki, bu monoqrafiya tədqiqatçının gərgin və məqsədyönlü əməyinin nəticəsi olaraq yekunlaşmışdır. İnanırıq ki, xanlıqlar dövrü tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçılar və oxucular bu əsərdən faydalanacaqlar. Müəllifə uğurlar diləyirik.

***İSMAYIL HACIYEV,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin,
sədri, akademik***

GİRİŞ

Azərbaycan tarixşünaslığında geniş istiqamət alan xanlıqların siyasi tarixinə məsələləri. müasir şəraitdə tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Hələ keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə Qafqazın tarixinə dair rus,¹ gürcü² və erməni³ tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərləri meydana gəlmiş halda, dövrümüzdə qədər, Azərbaycanda tarix elminin bu mühüm sahəsi diqqətdən kənar qalmışdır. Bundan istifadə edən erməni və gürcü tədqiqatçıları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmaqla, özlərinin torpaqları kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bu sahədə erməni tarixçiləri xüsusilə böyük canfəşanlıq göstərmişlər. Onlar daha «irəli» gedərək, Qafqaz bölgəsinin siyasi xəritəsini təhrif etmiş, tarixi həqiqətlərə uyğun gəlməyən bir sıra əsərlər yazmış, uydurma xəritələr çəkmiş və bunu bütün dünyaya yaymışlar. Bu baxımdan Azərbaycanın istər bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı bölgələr şəklində tarixi-coğrafiyasının tədqiqi, müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatının ayrıca tədqiqat obyektinə seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Azərbaycan xalqının tarixində özünəməxsus mövqeyi olan bu diyar, istər inzibati ərazi, istərsə də əhalinin məşğuliyyəti, milli və sosial tərkibi, təsərrüfat həyatı və s. baxımından, əsrlər boyu ciddi dəyişik-

¹ А.П.Новосельцев. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период. - В сб. Кавказ и Византия. Т.1, Ереван, 1979

² Д.Л.Мухелишвили. Из исторической географии восточной Грузии. - Тбилиси, 1982.

³ С.Т.Еремян. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. - В кн. Очерки истории СССР (III-ГХ вв.), - М., 1958; Yenə onun. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII в.)- выдающийся памятник географии и картографии древнего мира.- ВЦН Арм. ССР, 1968, №5; Т.Х.Акопян. Очерки по исторической географии Армении.- Ереван, 1960; А. Айвазян. Историко-архитектурные памятники. Нахичевани.- Ереван, 1983 və b.

liklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin dinamikasını izləmək üçün isə, hər şeydən əvvəl, problemləri şərtləndirən amilləri aşkara çıxartmaq yerinə düşərdi. Bu isə müəyyən dövr ərzində coğrafi şəraitlə tarixi proseslərin qarşılıqlı təsirini nəzərə almağı tələb edir.

Müasir dövrdə Naxçıvan diyarının tarixinin öyrənilməsinin aktual səslənməsi bir də ondan irəli gəlir ki, hazırda, tarixən Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni ekstremistləri və ideoloqlarının, tarixçilərinin və yazıçıların¹ üzdənirəq «əsərlərinə» istinad edərək, Naxçıvan diyarını da uydurduqları «Böyük Ermənistan» mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Onlar Azərbaycanın bu qədim torpağını mənimsəmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixi-coğrafiyasını müəyyən vaxt kəsiyi ərzində, bütövlükdə tədqiq etmək daha səmərəli olardı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ərazisi müəyyən dövrlərdə bütöv deyil, ayrı-ayrı bölgələr şəklində, bu və ya digər dövlətin tərkibinə daxil olmuşdur ki, bu da ölkənin tarixi-coğrafiyasının tam mənzərəsini yaratmaqda xeyli çətinliklər törədir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın bütün ərazisini özündə əks etdirən, istər yerli, istərsə də xarici mənbələr demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Buna görə də Azərbaycanın tarixi-coğrafiyasını əvvəlcə ayrı-ayrı bölgələr üzrə öyrənmək, sonra isə bütün ölkəni əhatə edən əsər yazmaq daha məqsədə uyğun olardı. Naxçıvan diyarının tarixi-coğrafiyasının ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməsi də məhz bu deyilənlərlə bağlıdır.

Naxçıvan diyarı XVI əsrdən XVIII əsrin 30-cu illərinədək Azərbaycanın Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olsa da, ayrılıqda inzibati-ərazi vahidi kimi əvvəlcə Təbriz bəylərbəyliyi-yinin, XVII əsrin sonundan isə Çuxur-Səd bəylərbəyliyi-yinin bir hissəsini təşkil etmişdir. Lakin bu müddət ərzində Naxçıvan iki

¹ Bu baxımdan Suren Ayvazyanın «Erməni taleyi» adlı «tarixi» romanını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu kitab Moskvada iki dəfə böyük tirajla nəşr olunmuşdur. Həmin əsərdə S.A.Ayvazyan Naxçıvanın erməni torpağı olduğunu həyasızcasına «sübut» etməyə çalışır.

dəfə Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altına düşmüş və inzibati-ərazi baxımından müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Nadir şahın qısa müddətli hökmranlığı dövründə (1736—1747-ci illər) ləğv olunan bəylərbəyliklərin əvəzinə, yeni yaradılmış Azərbaycan vilayətinin tərkibinə daxil edilən Naxçıvan diyarı, XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlığa çevrilmişdir. Bu dövrdə hərbi və iqtisadi baxımdan, Azərbaycanın digər xanlıqlarına nisbətən zəif olan Naxçıvan xanlığı, yenidən bəzi ərazi itkilərinə məruz qalmış və xarici sərhədləri dəyişmişdir. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində yenidən İran-Qacar dövləti tərəfindən istila edilən bu diyarın xarici sərhədlərində ciddi bir dəyişiklik baş verməsə də, daxili inzibati bölgü baxımından burada bəzi yeniliklər gözə çarpır.

Məlumdur ki, tarix elminin bir qolu olan siyasi-tarix yalnız müəyyən inzibati ərazi vahidlərində baş verən dəyişiklikləri deyil, həm də həmin bölgədə əhalinin, təsərrüfatın, şəhərlərin, ticarətin, sənətkarlığın, kənd təsərrüfatının problemlərini təbi-coğrafi şərait və insan fəaliyyətinin göstərilən sahələrinə siyasi hadisələrin təsiri baxımından tədqiq edir. Beləliklə, sosial-iqtisadi həyatın demək olar ki, bütün sahələri tarixi-coğrafiya baxımından tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə apardığı bir dövrdə, onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarının siyasi-tarixinin tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, böyük elmi əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi-tarixi baxımından öyrənilməsi uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. Yalnız son illərdə bu sahədə müəyyən addımlar atılmağa başlanmış, ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri işıq üzü görmüşdür. İlk təşəbbüs kimi, şübhəsiz ki, tarix elmləri doktoru F.D.Məmmədovanın, Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinə və tarixi-coğra-

fiyasına həsr etdiyi monoqrafiyanı¹ qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın müxtəlif dövrlərinin siyasi-tarixinə həsr olunmuş məqalələr məcmuəsi² Azərbaycan tarixşünaslığında bu sahədə atılmış uğurlu addımdır. Göstərilən əsərdə müxtəlif dilli mənbələr əsasında ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş siyasi-inzibati vahidlərin, etnik proseslərin tarixi-coğrafiyasını yaratmağa səy göstərilmişdir. Azərbaycanın tarixi-coğrafiyasını bölgələr üzrə öyrənməkdə ilk addım atan T.F.Əliyev, dissertasiyasını Şirvanın tarixi-coğrafiyasına həsr etmişdir.³

Göründüyü kimi, Azərbaycanın tarixi-coğrafiyasına həsr olunmuş tədqiqat işləri həddən artıq azdır. Şirvan istisna olunmaqla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri, o cümlədən Naxçıvan diyarı da indiyədək tarixi-coğrafiya baxımından müstəqil elmi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixinin tədqiqi tarixşünaslığımızda bu sahədə mövcud olan boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixi müstəqil tədqiqat obyektı kimi seçilməsi, hər şeydən əvvəl, bu bölgədə ərazinin dəyişilməsinə siyasi hadisələrin təsirini öyrənməyə kömək edir. Tədqiqat işi İranın, Osmanlı Türkiyəsinin və çar Rusiyasının işğalları zamanı Naxçıvan bölgəsində baş vermiş hadisələri, yeni inzibati-ərazi vahidlərinin yaranmasını, diyarın əhalisinin sayında, sosial və milli tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri, iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə, ilk növbədə kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa təbii-coğrafi amillərin təsirini, bölgədə mövcud olan şəhərlərin tarixi-coğrafiyasını öyrənməyi tələb edir.

¹ Ф.Д.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской. Албании.- Баку; Элм 1986

² Историческая география Азербайджана.- Баку: Элм, 1987.

³ Т. Ф. Алиев. Историческая география Ширвана XVII-XV вв. (по русскоязычным источникам) - Автореферат дисс. канд. ист. Наук. Баку, 1992.

Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixini tədqiq edənlər çox böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Bu, hər şeydən əvvəl, siyasi-tarixini özündə əks etdirən istər yerli, istərsə də xarici mənbələrin, həddən artıq azlığı və pərakəndəliyi ilə bağlıdır. Buna görə də əsər yazılarkən, burada istifadə edilən tarixi mənbə xarakterli materiallar damla-damla toplanaraq ümumiləşdirilmiş və elmi-məntiqi süzgecdən keçirilmişdir.

Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixinə dair az-çox məlumatları özündə əks etdirən mənbələrin bir qismini arxiv sənədləri, digər qismini isə çap olunmuş mənbələr təşkil edir. Arxiv sənədləri içərisində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş kameral təsvirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Materialların məzmunundan aydın olur ki, çar Rusiyası Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə başa çatdırmaq üçün, onun ayrı-ayrı bölgələrinin sərvətləri, əhalinin milli və sosial tərkibi, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, şəhərlərin vəziyyəti haqqında müfəssəl məlumat toplamağa çalışmışdır.

1831-1832-ci illərdə tərtib olunmuş kameral təsvirlər¹ sosial-iqtisadi və tarixi-coğrafi xarakterli materiallarla zəngindir. Məhz bu materiallar əsasında biz Naxçıvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü, xarici sərhədləri, əhalisi, onun milli və sosial tərkibi haqqında müəyyən qədər məlumat əldə edə bilmişik. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə tərtib edilmiş kameral təsvirində burada 873 evin olduğunu və 1330 ailədə 5470 adamın yaşadığı göstərilir². Naxçıvan şəhərində əhalinin milli tərkibi də dəqiq rəqəmlərlə verilir. Belə ki, həmin məlumatlardan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində yaşayan 1330 ailədən cəmi 420-si erməni ailəsi idi ki, bunun da 265-i yalnız ikinci Rusiya-İran müharibəsindən sonra oraya köçürülmüşdür.³ Bu rəqəmlər erməni ideoloqlarının Naxçıvan haq-

¹ Azərbaycan MDTA, f. 24, siy. I, iş 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 372.

² Yəne orada, f. 24, siy. I, iş 353, b. 8-9.

³ Yəne orada

qındakı fikirlərinin nə qədər cəfəng olduğunu bir daha təsdiq edir.

Əsərin yazılmasında öyrəndiyimiz dövrə qədər Naxçıvan diyarının siyasi-tarixinə aid Türkiyə arxivlərinin materiallarından da istifadə edilmişdir.¹ «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» və «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» adlanan bu sənədlər Azərbaycan ərazisinin Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edildiyi dövrlərdə türk məmurları tərəfindən tərtib edilmişdir. İstifadə etdiyimiz «dəftərlərdən» biri 1727-ci ilə aiddir. İşğal etdiyi ərazilərdən yüksək gəlir götürmək məqsədini güdən Osmanlı dövləti, ilk növbədə bu gəlirin mənbələrini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar olaraq Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsü, əhalisi, onun sosial tərkibi və məşğuliyyəti, habelə şəhərləri haqqında məlumat toplanmışdır. Məhz bu dəftərlərin köməyi ilə biz xanlıqlar dövrünə qədər, Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə, əhalinin say və sosial tərkibində, eləcə də milli tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri izləyə bilirik.

Naxçıvan diyarının siyasi-tarixi haqqında qiymətli məlumat XVIII əsrin birinci rübündə (1725) yazılmış «Təzkirət əl-mülük» əsərində öz əksini tapır². Anonim müəllif tərəfindən yazılmış «Təzkirət əl-mülük» yeganə mənbədir ki, biz burada Səfəvilər dövlətinə daxil olan digər ərazilər kimi, Naxçıvan diyarı, ilk növbədə onun inzibati-ərazi bölgüsü, inzibati-idarə sistemi, kənd təsərrüfatının vəziyyəti, sənətkarlıq haqqında az-

¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri.— İstanbul. Başbakanlıq arxivi. iş 699; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. — İstanbul. Başbakanlıq arxivi, şp 903. Yeri gəlmişkən, həmin materialları tapıb üzə çıxartmış və böyük lütfkarlıqla bizim istifadəmizə vermiş Azərbaycan Respublikası EA Yaxın və Orta Şərqlər Xalqları İnstitutunun əməkdaşı, t. e. n. H. Məmmədova öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

² Tadnkirat al-muluk. A manuol of-Safavid and ad n inistration (circa 1137/1725).Persian text in facsimile. Translated and explained by V. Minorsky. — London. 1943 (bundan sonra; Təzkirət əl-mülük). Əsərin Azərbaycan Dilinə tərcüməsi Respublika EA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivində hifz olunur.

çox dürüst məlumatlara rast gəlirik. «Təzkirət əl-mülük» əsəri həm də ona görə qiymətli mənbə hesab edilir ki, məhz onun köməyi ilə Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə, istər XVIII əsrin birinci rübünədək, istərsə də ondan sonrakı dövrdə baş vermiş dəyişiklikləri izləyə bilərik.

XVIII əsrin ikinci yarısına aid yerli faktiki materiallara gəldikdə isə cəsarətlə demək olar ki, belə tipli sənədlər yox dərəcəsinədir. Məsələ burasındadır ki, XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Türkmənçay (1828) müqaviləsinə qədərki dövrdə, Naxçıvan xanlığında gedən feodal-ara müharibələri və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə, birinci (1804-1813) və ikinci (1826-1828) Rusiya-İran müharibələri dövründə Naxçıvan xanlığı ərazisinin müharibələr meydanına çevrilməsi faktları, Naxçıvan xanlığının həm siyasi və həm də təsərrüfat həyatına zərbə endirmişdi. Bu müharibələr Naxçıvan xanlığında məhsuldar qüvvələrin zəifləməsinə, maddi mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən yazılı mənbələrin məhv olunmasına gətirib çıxartmışdı. Belə bir vəziyyət Naxçıvan xanlığına aid olan bir çox faktların üzə çıxarılmasında çətinlik törədir. 1936-cı ildə Tiflis şəhərində nəşr olunmuş «XVII-XIX əsrlərdə Naxçıvan əlyazmaları sənədləri»,¹ mübalığsız demək olar ki, Naxçıvan xanlığına aid olan yeganə yerli materiallardır. Həmin külliyyata dair sənədlər əsasən torpaq mülkiyyətinə aid olsa da, xanlıqlar dövründə Naxçıvanda mövcud olan feodal münasibətləri haqqında təsəvvür yaratmaqda tədqiqatçılara kömək edə bilər.

Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixinin bir çox problemləri Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edildiyi və ondan bir qədər sonrakı dövrdə rus müəllifləri tərəfindən qələmə alınmış ilk mənbə xarakteri daşıyan əsərlərdə əks olunmuşdur. Bu əsərlər içərisində, 1833-cü ildə V.Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmiş «Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri» kitabı²

¹ Нахчиванские рукописные документы XVII-XIX вв.- Передняя Азия в документах (Серия памяти Ю. Н. Марра). Т. 1, Тбилиси, 1936.

² Статическое описание Нахичеванской провинции, составленное В. Г. - СПб, 1933 (bundan sonra: NƏST).

tədqiqatımız üçün daha faydalı mənbə olmuşdur. Əsərdə tədqiq etdiyimiz dövrdə Naxçıvan diyarının fiziki coğrafiyası, iqlimi, ərazisi, inzibati-ərazi bölgüsü, şəhərləri və şəhər həyatı, sənətkarlıq, ticarət, əkinçilik, maldarlıq, əhalinin sayı, etnik və sosial tərkibi və s. sahələrlə bağlı olan məsələlər haqqında ətraflı məlumat verilir.

Belə əsərlərdən biri də İ. Şopenin yazmış olduğu «Rusiyaya birləşdirmə dövründə erməni vilayətinin vəziyyətinin tarixi abidəsi»dir.¹ Müəllifin özünün etiraf etdiyi kimi, o, bu əsəri qraf Paskeviçin tapşırığı ilə 1829-cu ilin aprelindən yazmağa başlamış və 1832-ci ilin mayında tamamlamışdır. İ.Şopenin əsərinin adında yalnız «Erməni vilayətinin» adının çəkilməsinə baxmayaraq, əslində o, Rusiya işğalları dövründə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının təsvirinə həsr olunmuşdur. Əsərin adının belə adlanması da təsadüfi deyildir. Belə ki, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan bir qədər keçdikdən sonra martın 21-də rus çarı I Nikolayın xüsusi fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edilərək onların yerində «Erməni vilayəti» adlı süni, qondarma inzibati-ərazi vahidi yaradılmışdı². Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, İ.Şopenin əsəri rus işğalları dövründə meydana gəlmiş digər əsərlərdən faktiki materialların zənginliyi ilə xeyli fərqlənir.

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərinə aid olan arxiv sənədləri də azlıq təşkil edir. Belə sənədləri az-çox Rusiyanın arxivlərində müşahidə etmək mümkündür. Bütün XVIII əsr boyu Rusiya dövləti Cənubi Qafqazı ələ keçirmək, mənimsəmək məqsədi ilə bu diyarı hərtərəfli öyrənməyə səy göstərmiş və buraya göndərdiyi diplomatlara, hərbi xadimlərə, məmurlara, hətta tacirlərə də xüsusi tapşırıqlar vermişdir. Onların yazılı surətdə mərkəzə verdikləri məlumatlar hazırda Rusiyanın bir çox arxivlərində saxlanılmaqdadır. Həmin arxiv sənəd-

¹ И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи - СПб.,1852.

² Bu inzibati bölgü 1850-ci ilə kimi ləğv edilmiş və «İrəvan quberniyası» ilə əvəz olunmuşdur. Naxçıvan diyarı da həmin quberniyaya daxil edilmişdir.

lərindən, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə rus zabitlərinin Sankt-Peterburqa göndərdikləri məktubları, Qafqazda olan rus ordusunun qərargahının sənədləri, Naxçıvanın hakim feodallarından, xüsusilə Kəlbəli xanın, Cəfərqulu xanın rus dilinə tərcümə olunmuş məktubları, habelə Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin Naxçıvan xanlığına olan münasibətinə dair Rusiyanın dövlət xadimlərinə yazdığı məktubları və s. göstərmək olar.

Tədqiq etdiyimiz mövzu üçün Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin yanında olmuş (1783) rus ordusunun polkovniki S. D. Burnaşevin mərkəzə göndərdiyi raportlarında, xüsusilə zəngin faktlar vardır ki, onlar da Rusiyanın əsas etibarilə, Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarixi Arxivində hişf olunur. Arxiv sənədləri arasında II Yekaterinanın, Q.A.Potyomkinin, D.P.Sisianovun və başqalarının fərman, raport və məktublarında da maraqlı məlumatlar vardır.¹ Məlum olduğu kimi, 1816-cı ildə rus generalı A.Y.Yermolovun başçılığı altında Rusiya imperiyasının nümayəndəliyi İrana göndərilmişdi. Həmin diplomatik missiya və A.Y.Yermolovun apardığı danışıqlar haqqında tarixi ədəbiyyatda geniş məlumatın olmasına baxmayaraq, nədənsə A.Y.Yermolovun Naxçıvanda olması və Kəlbəli xanla danışıqları bu günə kimi Azərbaycan tarixşünaslığında öz əksini tapmamışdır. Halbuki Yermolovun «jurnalında» və onu müşayiət edənlərin yol qeydlərində, Yermolovun Kəlbəli xanla görüşü haqqında maraqlı məlumat verilir. Xüsusilə bu mövzunun tədqiqatı ilə əlaqədar Kəlbəli xanın rus generalı ilə söhbəti böyük maraq doğurur: birinci, ona görə ki, Kəlbəli xanın sözlərindən aydın olur ki, hüquqi cəhətdən İrandan asılı olsa da, onun qəlbən İran hakimiyyətinə nifrət bəslədiyi hiss olunur. Unudulmamalıdır ki, İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə onu dünya işığından məhrum etmişdi. İkinci, danışıqların gedişindən aydın olur ki, gözləri çıxarılmış bu şəxs vətəninin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaq naminə, yenə də ruhdan düşməmiş, xanlığın siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir.

¹ РГВИА, ф.ВУА, д.4259. 6164.

Rusiya tərəfindən edilən işğal ərəfəsində Naxçıvan xanlığı haqqında çox qiymətli məlumatlara, həmin dövrdə diplomatik fəaliyyət göstərən görkəmli rus yazıçısı A.S.Qriboyedovun yazılarında da təsadüf edilir.¹

Tədqiqat obyektimiz olan Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixini daha geniş işıqlandırmaq üçün XIX əsrdə yaşamış bəzi rus tarixçilərinin əsərlərindən də geniş istifadə edilmişdir. Göstərmək lazımdır ki, XIX əsr rus tarixçilərinin əksəriyyəti baş vermiş tarixi hadisələrin mahiyyətini açmağa və onları hərtərəfli təhlil etməyə o qədər də maraq göstərmişdilər. Bu tarixçilər hər vasitə ilə rus çarizminin Qafqazdakı işğalçı siyasətinə haqq qazandırmaya çalışır və bu məqsədlə, hətta faktları saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsr rus tarixçilərinin Qafqaz bölgəsində gedən siyasi və tarixi coğrafi proseslərə həsr olunmuş əsərlərinin əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Belə müəlliflərdən biri XVIII əsrin sonlarında (1796), rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycanda olmuş akademik P.Q.Butkovdur. Rusiyanın müxtəlif arxivlərində saxlanan sənədlərə yaxından bələd olan P.Q.Butkovun əsəri elmi əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir.² Onun əsərində Qafqazın digər bölgələri kimi, Naxçıvan diyarının da tarixi-coğrafiyasına aid maraqlı faktlar və materiallar verilir. Digər rus tarixçisi N.F.Dubrovinin əsərində³ hərbi tarixə üstünlük verilsə də, Naxçıvanın tarixi-coğrafiya məsələlərinə də toxunulmuşdur.

XIX əsr rus müəlliflərinin bilavasitə Naxçıvan xanlığının tarixinə, ilk növbədə isə onun tarixi-coğrafiyasına həsr olunmuş əsərləri böyük maraq doğurur. Bu baxımdan K.N.Nikitinin

¹ А.С.Грибоедов. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Сочинение в двух томах. Т. II - М.: Изд: «Правда», 1971, с. 339-341.

² П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802гг. ч. 1-3. - СПб, 1869.

³ Н.Ф.Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I-III. - СПб, 1871.

«Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası»¹ adlı məqaləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əsər tədqiq etdiyimiz dövrdən xeyli sonra, 1882-ci ildə yazılsa da, müəllifin tez-tez xanlıqlar dövrünə müraciət etməsi, ondan mötəbər məxəz kimi istifadə etməyə əsas verir. Məsələn, Naxçıvan qəzasının sərhədlərindən bəhs edən müəllif yazır ki, onun ərazisi «Naxçıvan xanlığının ərazisinə tamamilə uyğundur».² K.N.Nikitinin əsərində xanlıqlar dövrünə aid olan sosial-iqtisadi xarakterli çoxlu fakta rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan xanlığının siyasi-tarixi ilə bilavasitə bağlı olan əsərlər içərisində S.P.Zelinskinin XIX əsrdə yazmış olduğu məqaləsi³ üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır. Coğrafi və statistik materiallarla zəngin olan bu məqalədə Naxçıvan xanlığının iqlim şəraitinin və əhalinin məşğuliyyətinə, ilk növbədə kənd təsərrüfatının vəziyyətinə olan təsiri haqqında zəngin materiallar verilir. XIX əsrin ortalarında yaşamış digər rus tədqiqatçısı N.Engelqardt da Naxçıvan xanlığına xüsusi məqalə həsr etmişdir. Doğrudur, müəllifin özünün etiraf etdiyi kimi, məqalə⁴ Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən 20 il sonra yazılsa da, orada Naxçıvan şəhərinin tarixinə, diyarın tarixi-coğrafiyasına həsr olunmuş xeyli material toplanmışdır.

Görkəmli şərqşünas İ.P.Petruşevski yazır ki, II Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra da Naxçıvan xanlığı 1840-cı ilədək mövcud olmuşdur.⁵ Bu o deməkdir ki, XIX əsrin 40-cı illərindən, keçmiş Nax-

¹ К.Н.Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд.- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (bundan sonra СМОМПК), вып. II. Тифлис. 1882.

² К.Н.Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд.

³ С.П.Зелинский. «Три магала» (Нахичеванский, Ордубадский, Даралезский). - Сборник сведений о Кавказе. Т. VII. Тифлис, 1880.

⁴ К.Энгельгардт. Нахичевань. - «Кавказский календарь на 1852 г.». Тифлис, 1851.

⁵ И.П.Петрушевский. Система русского колониального управления в Азербайджане в 1 половине XIX в. Колониальная политика россий-

çıvan xanlığının ərazisində xanlıq üsul-idarəsi davam etmişdir. Müasir rus tarixçisi N.P.Boqdanova da demək olar ki, belə bir fikirdədir. O yazır: «...çarizm öz ağalığının birinci dövrlərində Azərbaycanda xanlıq idarə üsulunu saxlamışdı»¹.

Əsərlərinə istinad etdiyimiz alimlərin fikirlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonrakı dövrlərdə yazılmış əsərlərdən də Naxçıvan diyarının tarixi üzrə ilk mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan tarixşünaslığında Naxçıvan diyarının siyasi-tarixi xüsusi tədqiqat obyektii olmamışdır. Bununla belə, diyarın sosial-iqtisadi, siyasi həyatının müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bu baxımdan R.Məmmədovun orta əsr Naxçıvan şəhərinin tarixinə həsr olunmuş monoqrafiyası işlədiyimiz mövzu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.² Müəllif zəngin mənbələr əsasında yazdığı bu əsərində, Naxçıvan şəhərinin iqtisadi inkişafını işıqlandırmaqda yanaşı, bölgədə orta əsrlərdə cərəyan edən siyasi hadisələrin şəhər həyatına göstərdiyi təsir haqqında da ətraflı məlumat vermişdir.

Naxçıvan diyarının siyasi-tarixinin ayrı-ayrı məsələləri M.X.Heydərovun əsərində³ də işıqlandırılmışdır. Bütövlükdə Azərbaycan miqyasında sənətkarlığın inkişafını və şəhərlərin vəziyyətini tədqiq edən müəllif, Naxçıvan diyarının şəhərləri və şəhər iqtisadiyyatı məsələlərinə də xeyli diqqət vermişdir. Onun Ordubad, Əylis, Culfa və Aza şəhərləri haqqındakı fikirləri tədqiq etdiyimiz mövzu üçün xüsusilə faydalı olmuşdur.

ского царизма в Азербайджане. М.- Л.: 1936, с.8.

¹ Н.П.Богданова. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг.- «Исторические записки», №12, 1941, с. 208.

² R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü), Bakı, Elm, 1977.

³ M.X.Гейдаров. Города и городские ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: ЭЛМ, 1982.

Kitabın yazılmasında akademik Ə.S.Sumbatzadənin əsərlərindən¹ də istifadə olunmuşdur. Doğrudur, Sumbatzadənin əsərləri XIX əsrdə Azərbaycanın sənayesi və kənd təsərrüfatının vəziyyətinə həsr olunmuşdur. Bununla belə müəllif Rusiya işğalı ərafəsində və dövründə cərəyan etmiş siyasi hadisələrin Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan diyarının iqtisadi coğrafiyasına təsirinə dair bizi maraqlandıran xeyli faktlar vermiş və fikirlər irəli sürmüşdür. Siyasi hadisələrin və XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələrinin Naxçıvan xanlığının ərazisinin dəyişməsinə göstərdiyi təsir Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək öz əksini tapmamışdır. Lakin M.M.Əliyevin «Naxçıvan xanlığı və onun Rusiyaya birləşməsi» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası istisnaqlı təşkil edir.² Müəllif əsərində XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında və onun ətrafında cərəyan edən siyasi hadisələri izləməklə yanaşı, bu hadisələrin xanlığın iqtisadi həyatına və qismən də ərazi bölgüsünə təsirini də tədqiq etmişdir.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı məsələlərinə F.M.Əliyevin əsərlərində toxunulmuşdur.³ Onun XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə və inzibati-ərazi bölgüsünə təsirinə dair verdiyi zəngin faktiki materiallar və çıxarılan nəticələr, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində gedən sosial-iqtisadi proseslərlə

¹ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. - Баку: Элм, 1964; yenə də onun. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. - Баку: Элм, 1959.

² М.М.Алиев. Нахичеванское ханство и его присоединение к России. Автореферат канд. диссертации - Баку, 1986.

³ F.M.Əliyev. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Elm, 1960, Yenə də onun. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975; Yenə də onun. Azərbaycan XVIII əsrdə. Azərbaycanın tarixi-coğrafiyası. Bakı, Elm, 1987; Yenə də onun. Azərbaycan XVIII əsrdə. Bax: Azərbaycan tarixi. Bakı, Elm, 1993.

bağlı fikirləri bu əsərin yazılmasına xeyli kömək göstərmişdir. T.T.Mustafazadənin zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış monoqrafiyasında 1723-1735-ci illər, türk işğalı dövründə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünə də toxunulmuşdur.¹

Azərbaycan kəndinin XVIII əsrin sonu – XIX əsrdəki sosial-iqtisadi strukturuna həsr etdiyi monoqrafiyasında M.M.Gülmaliyev müxtəlif arxivlərdən Naxçıvan diyarının kənd təsərrüfatı ilə bağlı statistik materiallarını toplamış və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri barədə Azərbaycan üzrə ümumiləşdirmələr aparmışdır.²

Monoqrafiya yazılarkən bu və ya digər məsələlərin tədqiqi ilə əlaqədar Z.M.Bünyadovun, İ.P.Petruşevskinin, Ə.A.Rahmaninin, H.M.Məmmədovun, S.F.Oreşkovanın, A.A.Paşayevin, X.R.Vahidovanın və digər müəlliflərin də əsərlərindən istifadə olunmuşdur.³

Beləliklə, təqdim etdiyimiz monoqrafiyada Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə Naxçıvan xanlığının tarixi-coğrafiyasının araşdırılmasına təşəbbüs göstərilir. Burada Naxçıvan diya-

¹Т.Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку; Элм, 1993.

²М.М.Гюлмалиев. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı, Elm, 1989.

³И.Петрушевский. Очерки истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI-начала XIX вв. М.-Л.: 1949; А.А.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и XVII веке.- Баку: 1981; З.М.Бюнядов. Н.М.Мəmmədov. Naxçıvan dəftəri. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti 13 sentyabr 1985; Г.М.Мамедов. Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30-х годах XVIII в. (на материалах эялета Гянджи и санджака Казах); Авторф. канд. ист. Наук. Баку, 1985; С.Г.Орешкова Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры Османского общества. Бах: Османская империя (система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы). М.: 1986; А.А.Пашаев. Город Ордубад в XIX - нач. XX в. (историко-этнографическое исследование). Автореф. канд. ист. Наук - Баку: 1988; Х.Р.Ваидова. История города Ордубада в XIX - нач. XX в. Автореф. Канд. Ист. Наук - Баку: 1990.

rının ərazisinin dəyişilməsində ilk növbədə siyasi hadisələrin, müharibələrin təsiri araşdırılır, ölkənin ərazi-inzibati bölgüsü və onun dəyişdirilməsinin səbəbləri, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın coğrafiyası, əhəlinin etnik və sosial tərkibi, demoqrafik dəyişmələri ilk dəfə olaraq tarixi-coğrafiya baxımından tədqiq edilir.

I FƏSİL

NAXÇIVAN XANLIĞININ İNZİBATI-ƏRAZI QURULUŞU VƏ ONUN DƏYİŞMƏSİNƏ SİYASI HADİSƏLƏRİN TƏSİRİ

Naxçıvan əsrlər boyu özünün təbii-coğrafi mövqeyi, zəngin maddi və insan resursları ilə seçilən qədim Azərbaycan torpağıdır. Heç şübhəsiz ki, məhz bu xüsusiyyətlər bölgədə gedən ictimai-siyasi və tarixi-coğrafi proseslərə öz təsirini göstərmişdir. Rusiya tərəfindən işğal edilənə qədər Naxçıvan ərazisi bütün orta əsrlər ərzində daha çox yerli Azərbaycan dövlətlərinin, o cümlədən Sacilər, Salarilər, Atabəylər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Son orta əsrlərin ayrı-ayrı dövrlərində isə Naxçıvan bölgəsində, qısa müddətdə də olsa, Osmanlı hakimiyyəti bərqərar olmuşdur. Bütün bunlar isə Naxçıvanın inzibati-ərazi quruluşu, əhalisinin sayı, sosial tərkibi və məşğuliyyəti kimi mühüm məsələlərə təsirsiz ötüşə bilməzdi.

Qeyd etdiyimiz iki mühüm cəhətin – xarici dövlətlərlə olan siyasi münasibətlərin və daxildə cərəyan edən siyasi hadisələrin Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişməsinə nə kimi təsir etdiyinə nəzər salaq: Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişməsinə siyasi hadisələrin təsiri baxımından Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması xüsusilə qeyd edilməlidir. Ancaq əvvəlcədən deməliyik ki, Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətlərinin üzərində ətraflı dayanmağı qarşımıza məqsəd kimi qoymuruq, çünki bu məsələlər tarixçilərdən İ.P.Petruşevskinin, O.Ə.Əfəndiyevin, Ə.Ə.Rəhmanınin və F.M.Əliyevin əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.¹

¹ И.П.Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв. - Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949; О.А.Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. - Баку: Элм, 1981; Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке. Баку, 1981; Ф.М.Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой агрессии в Азербайджане в первой половине XVIII века.- Баку: Элм,

Sadəcə olaraq, biz burada siyasi münasibətlərin yalnız Naxçıvan diyarı ilə bağlı nəticələrinə toxunmaq istəyirik.

Naxçıvan diyarı Səfəvilər dövlətinin tərkibində inzibati bölgü baxımından Azərbaycana aid olan dörd bəylərbəylikdən biri olaraq Çuxur-Səd bəylərbəyliyinə daxil edilmişdir. Çuxur-Səd bəylərbəyliyinə daxilində isə Naxçıvan diyarı, Qızılbaş tayfasından olan Ustaclulara verilərək, onların «ölkəsi»nə çevrilmişdir.¹

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq XVIII əsrin birinci yarısına qədər Osmanlı imperiyası Azərbaycanı ələ keçirmək üçün dəfələrlə bu ölkəyə yürüşlər təşkil etmişdir. Osmanlıların bu yürüşləri nəticəsində Azərbaycanın xəritəsi dəyişmiş, müharibələr Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvan diyarına böyük ziyan vurmuş, müvəqqəti olaraq ələ keçirilən Naxçıvan diyarı və onun mərkəzi şəhəri dəfələrlə dağıntılara məruz qalaraq yandırılmışdır.²

Müharibələr nəticəsində Səfəvi hakimiyyəti tərkibindən təcrid edilən Azərbaycan ərazisində osmanlılar öz idarəetmə sistemlərini tətbiq etmiş və ilk tədbir kimi onlar ölkəni paşalıqlara və sancaqlara bölmüşlər.³ Bu bölgü Naxçıvan diyarına da toxunmuşdur.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan diyarının sadəcə olaraq, Ustacluların «ölkəsi» olduğu məlumatından başqa, son vaxtlara qədər bu ölkənin ərazisi, onun inzibati bölgüsü haqqında heç bir məlumat əldə edilməmişdi. Osmanlıların hakimiyyəti dövründə Naxçıvan diyarının ərazi və inzibati bölgüsü barəsində yeni mənbələr yalnız son zamanlarda aşkarlanmışdır. Bu mənbələr-

1975.

¹ O.A.Эфендиев. Территория и границы Азербайджанских государств в XV-XVI вв. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с. 114.

² R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, s. 125-126.

³ O.Ə.Əfəndiyev. Azərbaycan XIII-XVII əsrlərdə. Azərbaycan tarixi, Bakı, Elm, s. 165-166.

dən ən əhəmiyyətli osmanlıların ələ keçirdikləri yerlərin əhalisindən vergi toplamaq məqsədi ilə tərtib etdikləri, yuxarıda adı çəkilən «Müfəssəl dəftərlər»dir. Bu dəftərlərdə Naxçıvan diyarı ilə də bağlı çox qiymətli məlumatlar vardır.

Naxçıvan diyarı ilə bağlı hərtərəfli məlumatlar verən dəftərlərdən biri də «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»dir. 393 səhifəlik bu dəftərin 117 səhifəsi (səhifə 276-393) Naxçıvan diyarına aiddir. Dəftərdəki məlumata görə, Naxçıvan diyarı inzibati baxımdan «sancaq» kimi qeydə alınmışdır. Osmanlıların inzibati bölgüsünə görə Naxçıvan sancağı on altı nahiyəyə bölünmüşdür: Naxçıvan, Məvaziyi-Xatun, Mülkü-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bozarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlinçə, Sisyan, Ordubad, Azadçiran, Şorlut və Dərənürküt. Naxçıvan sancağının kəndləri bu nahiyələrə tabe idi.¹

Osmanlılar dövründə Naxçıvan sancağının idarə edilməsi sancaqbəyinə, nahiyələr naiblərə, kəndlər isə kəndxudalara tapşırılmışdı.

Nahiyələrin adlarından və dəftərin verdiyi məlumatlardan görünür ki, Naxçıvan sancağının ərazisi Naxçıvan Muxtar Respublikasının bugünkü ərazisindən çox geniş olmuşdur. Elmi məxəzlərə görə indi müasir Ermənistan Respublikasının tərkibində olan Yexeqnadzor, Əzizbəyov, Sisyan və Mehri rayonlarının ərazisi əvvəlki Naxçıvan sancağının tərkibində olmuşdu.

Yuxarıda göstərilən inzibati-ərazi bölgüsü ilə osmanlılar tərəfindən idarə olunan Naxçıvan sancağı, Səfəvilərin və daha sonra Əfşarların apardıqları müharibə nəticəsində türk qoşunlarından təmizlənmişdir.

Türk qoşunları Cənubi Qafqazı zəbt edərkən Səfəvi dövlətinin inzibati quruluşu və bu dövlətdə mövcud olan feodal münasibətləri barədə tərtib olunmuş, müəllifi məlum olmayan «Təzkirət əl-mülük» əlyazmasında da Səfəvi dövlətinin başqa əyalətləri sırasında Azərbaycan torpaqlarından bəhs olunarkən Naxçıvan diyarının inzibati quruluşunda baş vermiş dəyişiklik-

¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. İstanbul, Başbakanlıq Arxivi, iş 699.

lərə də toxunulmuşdur.

«Təzkirət əl-mülük» əsərinin verdiyi məlumata görə, Naxçıvan ölkəsi XVII əsrin sonundan etibarən Çuxur-Səd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, osmanlıların əvvəllər tərtib etdikləri dəftərindən fərqli olaraq inzibati baxımdan Naxçıvan sancaq kimi deyil, Səfəvilər dövlətinin inzibati quruluşuna uyğun olaraq tümən kimi qeydə alınıb. Həmin əsərdə (əlyazmasında) osmanlılar dövründə Zar və Zəbil kimi qələmə alınan nahiyələr birləşdirilib Zar-zəbil adlandırılmışdır (həmin yerin inzibati vahid kimi nahiyə və yaxud da tümən olduğu göstərilmir), bu dövrdə Sədərək adlı yeni inzibati vahid yaradıldığı haqqında da məlumat verilir. «Təzkirət əl-mülük»ə görə, osmanlılar dövründən fərqli olaraq, Naxçıvan diyarı Çuxur-Səd bəylərbəyliyinə tabe olan sancaqbəyi və yaxud da naiblər tərəfindən deyil, ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunurdu.¹

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin daxilində gədən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərin nəticəsində dövlət get-gedə zəifləyir, ölkədə mərkəzdənqaçma qüvvələr güclənməyə başlayır. Səfəvi dövlətində yaranmış bu vəziyyətdən iki böyük qonşu dövlət olan Rusiya və Osmanlı dövləti istifadə etdi. Çünki öz təbii sərvətləri və xammalı, eyni zamanda strateji mövqeyi ilə Azərbaycan Rusiya və Osmanlı dövlətləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.²

Rusiya hökmdarı I Pyotr 1722-ci ildə Azərbaycanın Xəzər boyu əyalətlərini ələ keçirmək üçün, özü də başda olmaqla buraya ordu çəkdi. Bu yürüşdə I Pyotrun əsas məqsədi Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərini, sonra isə Cənubi Qafqazda digər yerləri ələ keçirmək, Xəzər dənizi vasitəsi ilə aparılan ticarətdə, Rusiyanı Şərqlə Qərb arasında vasitəçi bir ölkə etmək idi. Elə bu zaman Avropa dövlətlərinin birləşmiş orduları ilə (1686-1698) apardığı müharibədə məğlub olmuş və Avropada

¹ «Təzkirət əl-mülük», s. 111.

² Ф.М.Алиев. Антиранские выступления, с. 16-36.

vaxtı ilə əldə etdiyi böyük ərazini itirmiş Osmanlı imperiyası da, bunun əvəzində Cənubi Qafqazda yeni torpaqlar ələ keçirmək məqsədi ilə bu tərəflərə yürüş etdi. Beləliklə, Rusiya və Osmanlı imperiyasının marağı Cənubi Qafqaz regionunda toqquşmalı oldu¹.

1723-cü ilin yazında Cənubi Qafqaz və Şimal-Qərbi İran istiqamətində hərəkət edən osmanlılar, tezliklə Tiflisi ələ keçirdilər. Daha sonra Osmanlı əsgərləri böyük maneələrini dəf edərək Azərbaycanın ərazisinə daxil oldu.²

Həmin vaxt Bakını tutmuş Rusiya (1723) ilə Osmanlı dövləti arasında hərbi toqquşma ehtimalı gücləndi. Diplomatik danışıqların nəticəsində 12 iyun 1724-cü ildə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında, İstanbulda müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən, Xəzər dənizinin qərb sahilləri Rusiyaya, Gürcüstanın şərq hissəsi Ermənistan, Azərbaycanın böyük bir hissəsi (Xəzərsahili bölgəsi istisna olmaqla), İranın Qum və Kermanşah şəhərləri daxil olmaqla Osmanlı imperiyasının himayəsinə keçirdi.³

Ancaq bununla İstanbul müqaviləsinin şərti bitmirdi. Tərəflər həmçinin II Təhmasibin İstanbul müqaviləsinə tanıması üçün, ona birgə təsir göstərmək barədə razılığa gəlmişdilər.⁴

Şah II Təhmasibin İstanbul müqaviləsinə tanımaqdan boyun qaçırması, Osmanlı imperiyasına qeyd etdiyimiz müqavilədə göstərilən əraziləri ələ keçirmək üçün bir bəhanə oldu.

1724-cü ilin ikinci yarısında və 1725-ci ilin əvvəllərində osmanlılar Gürcüstanı, Ermənistanı, Azərbaycanın böyük bir hissəsini, o cümlədən 1724-cü ilin avqustunda Ordubadı, sonra isə Naxçıvanı ələ keçirdilər. 1725-ci ilin iyul ayında osmanlılar böyük çətinliklə, ardı-arası kəsilməyən hücumlardan sonra

¹ Т.Т.Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1993, с.39, 67.

² Ф.М.Алиев. Антиранские выступления, с.56-57, 67.

³ Т.Т.Мустафазаде. Göstərilən əsəri, s. 83.

⁴ Т.Т.Мустафəев. XVIII əsrin birinci yarısında Azarlayanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı: Elm, 1986, s. 33.

Təbrizi, iki aylıq mühasirədən sonra avqust ayında Gəncəni, 1725-ci ilin axırlarında isə Ərdəbili zəbt etdilər.¹

Beləliklə, Azərbaycanın böyük bir hissəsi, o cümlədən Naxçıvan diyarı osmanlıların tabeçiliyinə keçdi və burada Osmanlı idarəetmə üsulu tətbiq edilməyə başlandı.

Naxçıvan diyarının ərazisi barədə geniş məlumat osmanlıların 1727-ci ildə tərtib etdikləri «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə vardır. Bu dəftər, Azərbaycanla bağlı digər dəftərlər kimi İstanbulda, Başbakanlıq arxivində saxlanılır (№ 905). Dəftərin həcmi 302 səhifədir.²

Əgər Naxçıvan dəftərinin osmanlılar tərəfindən 1727-ci ilin avqust ayında başa çatdırıldığını,³ Naxçıvan diyarının isə osmanlılar tərəfindən 1724-cü ilin avqust ayında ələ keçirildiyini nəzərə alsaq, dəftərin üç il ərzində tərtib edildiyini güman edə bilərik.

Naxçıvan dəftərinin tərtib edilməsinə üç il sərf edilməsinin səbəbi, bu işin çoxcəhətli olması ilə izah olunur. Dəftərin tərtibi işinə təyin olunmuş məmurlar, əvvəlcə sahəcə böyük olan inzibati-ərazi bölgüsünün, əyalətin, sonra isə əyalətə daxil olan sancaq və nahiyələrin sərhədlərini müəyyənləşdirməli idilər.⁴ Bundan sonra dəftərin tərtibi başlanırdı.

Dəftərə daxil olan məlumatlar əvvəlcə ayrı-ayrı təsərrüfatlar («xan») üzrə aparılır, sonra alınan məlumatlar kənd üzrə, kəndlər üzrə olan məlumatlar isə nahiyə üzrə ümumiləşdirilirdi.⁵

Naxçıvan dəftərində nahiyə adı yazıldıqdan sonra, bu nahiyəyə tabe olan bütün yaşayış məskənlərindən dövlət xəzinəsinin götürdüyü illik gəlirin həcmi qeyd edilmişdir. Bütün yaşayış

¹ Ф.М.Алиев. Антииранские выступления, с. 74-78.

² З.М.Буниятов, Г.М.Мамедов. Пространный дефтер санджака Нахчивань 1727 года (общая характеристика) - «Средневековой Восток». Баку, 1990, с. 113.

³ Yənə orada.

⁴ Z.M.Bünyadov. H. M. Məmmədov. Naxçıvan dəftəri, с. 113.

⁵ Yənə orada, s. 113.

məskənləri üzrə alınan gəlir nahiyə üzrə ümumiləşdirilmişdir.¹

Naxçıvan dəftərinin bu diyarla bağlı qiymətli bir mənbə kimi səciyyələndirilən bir cəhəti də, onun Naxçıvanın inzibati-ərazi bölgüsü haqqında verdiyi dolğun məlumatlardır. Dəftərin verdiyi məlumata görə, osmanlılar dövründə Naxçıvan sancağı 14 nahiyəyə bölünmüşdür: Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Qarabağ, Mülkü-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Dərəşahbuz, Qışlağat, Dərəşam, Azadcıran, Şorlut, Dərənürküt, Sisyan, Dərələyəz.²

1727-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş dəftərdə göstərilir ki, Naxçıvan diyarı inzibati-ərazi bölgüsü baxımından yenə də sancaq adlandırılmışdır. Əvvəllər bu diyarın mövcud olan Bazarçayı, Şərur və Ordubad nahiyələri 1727-ci ilin inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən, iki yeni nahiyə ilə əvəz olunur ki, bunlar da Qışlağat və Dərələyəz nahiyələri adlanırdı. «Təzkirət əl-mülük»də qeyd olunan Zarzəbil və Sədərək nahiyələri osmanlılar tərəfindən tərtib edilən yeni inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olunmamışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, adları çəkilən nahiyələrin, osmanlıların inzibati-ərazi bölgüsündə qeydə alınmaması, sonralar isə bölgüdən çıxarılması və eyni zamanda yeni hadisələrin adlarının bölgüyə daxil edilməsi, ya osmanlıların Naxçıvan sancağının sərhədlərini dəyişdirmədən, sancağın daxilində apardıqları dəyişikliklərin, ya da Naxçıvan sancağının ərazisinin böyüdülməsi və yaxud da kiçildilməsi nəticəsində baş vermişdir.

Osmanlıların yaratdıqları idarəetmə üsulu nəticəsində Naxçıvan sancağından hər il böyük gəlir, 2629059 aqça³ əldə edilmişdir.

Osmanlılar Naxçıvan sancağından böyük gəlir götürmək üçün dəftəri tərtib etdikləri zaman bütün əmək qabiliyyəti olan kişilərin evli və yaxud da subay olmasından asılı olmayaraq,

¹Yenə orada. s. 114.

²Yenə orada.

³Z. M. Bünyadov. H. M. Məmmədov. Простр. тетрадь., с. 115.

adlarını dəftərdə qeyd edir, bütün yaşayış məskənlərinin adlarını, hətta heç kimin yaşamadığı, ancaq gəlir gətirə biləcək kəndlərin adlarını da dəftərdə yazmağı unutmamışdılar¹.

Osmanlıların işğalı dövründə Naxçıvan sancağının kənd təsərrüfatına xas olan cəhətlərindən biri də, taxılçılıq və üzümçülüklə bərabər, maldarlıq, bostançılıq və digər təsərrüfat sahələrinin də inkişaf etməsi idi. Bu da təsadüfi deyildi. Türkiyə işğal etdiyi torpaqlardan gəlir əldə etmək naminə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına ciddi nəzarət edirdi. Məhz bu baxımdan da osmanlılar qeyd edilən sahələrin təsərrüfat həyatının inkişafına fikir verməklə yanaşı, əhalinin qazanc götürdüyü bütün sahələrə vergi qoymuşdular. Ümumiyyətlə, xəzinəyə gəlir gətirən bütün obyektlərin adları, hətta sıradan çıxmış dəyirmanların da sayı dəftərə salınmışdı.² Bu idarə üsulu ilə Naxçıvan sancağı 1735-ci ilə qədər osmanlıların tabeliyində olmuşdur.

Səfəvi dövlətinin osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarını geri almaq uğrunda İrənin sonrakı hakimi Nadirqulu xanın (Nadir şah) apardığı uğurlu müharibə nəticəsində, Osmanlı qoşunlarından təmizlənən Naxçıvan diyarı heç də ağ günlərə çıxmıdı. 1736-cı ildə özünü şah elan edən Nadir şah Əfşar Muğan qurultayında onun namizədliyinin əleyhinə çıxan azərbaycanlılara divan tutdu³. Bu qəbildən naxçıvanlılara da işgəncə verildi. Nadirqulu xanın şah olmasına etiraz etdiklərinə görə, Kəngərli tayfasının bəzi nüfuzlu nümayəndələri də vətəndən Əfqanıstana sürgün edildi.⁴

Nadir şah Əfşar Səfəvi dövlətindən əsər-ələmət qalmasını deyə, tabeliyində olan inzibati-ərazi bölgüsündə çox ciddi dəyişiklik etdi. Belə ki, o, Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ləğv edərək vahid inzibati bölgü yaratmışdır. Azərbaycan adlanan bu vilayətin idarəsini Nadir şah Əfşar öz

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, s. 120.

³ Ф. М. Алиев. Антиранские выступления, с. 98-118.

⁴ Yenə orada,

qardaşı İbrahim xana həvalə etdi.¹

Türkiyə-İran müharibələrindən sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah Əfşarın dövründə ölkədə havalar quraqlıq keçdiyi üçün, məhsulun azlığı zəhmətkeş kütlələrin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da kəskinləşdirdi. Nadir şahın yeni vergi sistemi, onun hərbi yürüşlərinin ağırlığı, İran dövlətində olduğu kimi, bütün Azərbaycanı əhatə edən aclığa gətirib çıxartdı.² Bunun nəticəsində yadelli işğalçılara qarşı yönəlmiş xalq hərəkəti, XVIII əsrin ortalarında, Azərbaycanda İran hakimiyyətinə son qoyulmasında mühüm rol oynadı.³

Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra (1747) taxt-tac uğrunda varislərin mübarizəsi ilə yanaşı, onun dövlətinə daxil olan vilayətlərin nüfuzlu feodalları da sərbəstliyə can atırdılar. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində 18 xanlıq əmələ gəldi: Şəki, Qarabağ, Quba, Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz, Sərab, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, İrəvan, Qaradağ, Lənkəran, Marağa, Maku və Cavad xanlıqları.⁴

1747-ci ildə yaranmış Naxçıvan xanlığı nə özünün iqtisadi inkişafı, nə də hərbi qüdrəti baxımından digər xanlıqlardan fərqlənmirdi. Hakimiyyətini gücləndirmək və təcavüzlərdən qorunmaq məqsədi ilə Naxçıvan xanlığının əsasını qoymuş Heydərqulu xan (1747-1763/64) fəaliyyətinin ilk dövründə daha güclü olan Qarabağ xanlığına arxalanırdı.⁵ Hətta o, Qarabağ xanı Pənahəli xanla hərbi-siyasi ittifaqa da girirdi⁶.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra 1787-ci ilə qədər, tez-tez Naxçıvan xanlığında hakimlər dəyişirdi. Bu dövrə qədər çox zəifləmiş olan Naxçıvan xanlığı, Xoy, Qarabağ və İrəvan xan-

¹ F.M.Əliyev. Azərbaycan XVIII əsrdə. «Azərbaycan tarixi», Bakı, Elm, 1993, s. 182; Yənə də onun. Антиранские выступления..., s. 125

² F.M.Əliyev. Azərbaycan XVIII əsrdə, s. 183.

³ Yənə orada, s. 184.

⁴ Yənə orada.

⁵ F.M.Əliyev. Göstərilən əsəri, s. 14.

⁶ В.Н.Левиатов. Очерки истории Азербайджана в XVIII в. - Баку, 1948, с. 123.

lıqları, Kartli-Kaxetiya çarlığı və İran arasında ardı-arası kəsilməyən mübarizənin obyektinə çevrilir.¹

Bu xanlıqlarla İran arasında siyasi cəhətdən manevr edən Naxçıvan xanları, xüsusilə də Abbasqulu xanla Kəlbəli xan, 1783-cü ildə imzalanmış Georgiyevsk müqaviləsinə əsasən, Rusiyanın himayəsi altına keçmiş Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin vasitəçiliyi ilə Naxçıvan xanlığında əmin-amanlığa nail olmaq xatirinə Rusiyanın himayədarlığına keçməyi üstün tuturdu.²

1787-ci ildən 1820-ci ilə qədər, fasilələrlə Naxçıvan xanı olmuş Kəlbəli xanın dövründə Naxçıvan xanlığının nisbətən güclənməsi müşahidə olunur və sonra xanlıq daxilindəki siyasi sabitlik, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşündən sonra pozulmağa başlayır.³

Ağa Məhəmməd Qacar özünü şah elan etməzdən əvvəl Cənubi Qafqaza yürüşü ərəfəsində, oraya öz nümayəndələri ilə fərmanlar göndərmiş, hakim feodallardan – xanlardan itaət əlaməti olaraq «arvadlarını, uşaqlarını və qardaşlarını girov göndərməyi əmr etmişdir».⁴ Naxçıvan xanlığının hakimi Kəlbəli xan qəlbədən sevmədiyi əmisi oğlu, həmişə xanlıq taxtında gözü olan Abbasqulu xanı başından etmək məqsədi ilə onu girov kimi İran hakiminin xidmətinə göndərdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar Kəlbəli xanın Abbasqulu xana olan münasibətini bildiyi üçün onun bu hərəkətini qeyri-ciddi qiymətləndirdi, lakin o, Qarabağa və Gürcüstana yürüşə tələsdiyinə görə ona toxunmadı. Sonralar bunun üstündə, Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə Azərbaycana etdiyi ikinci yürüşü zamanı Kəlbəli xanı düşərgəsinə dəvət etmiş və burada onu cəzalandıraraq gözlərini kor edib, onun yerinə İranda girov kimi saxlanılan Abbasqulu xanı təyin etmişdi. Dünya işığından məhrum olan Kəlbəli xanı isə həbs edib girov kimi Tehrana göndərmişdir.⁵

¹ F.M.Əliyev. Azərbaycan XVIII əsrdə, s. 16.

² Yenə orada, s. 17-18.

³ Yenə orada, s. 18; В.Н.Левиатов. Göstərilən əsəri. s. 163.

⁴ П.Г.Бутков. Göstərilən əsəri, s. 319.

⁵ П.Г.Бутков. Göstərilən əsəri, s. 320, 427-428; Н.Ф.Дубровин. История

Beləliklə, 1747-1797-ci illərdə müstəqil bir xanlıq olan Naxçıvan xanlığı həmin vaxtdan etibarən, 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər, faktiki olaraq İran dövlətinin tabeliyində olmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1797-ci ilə qədər Naxçıvan xanlığı müstəqil bir dövlət qurumu idi. Xanlığın bütün feodalları xana tabe idilər. Başqa Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da bütün hakimiyyət xanın əlində cəmlənmişdi.¹

İnzibati-ərazi bölgüsündə, əvvəlki dövrlə müqayisədə heç bir dəyişiklik baş verməyən Naxçıvan xanlığı 1797-1813-cü illərdə faktiki olaraq İrandan asılı vəziyyətə düşür, müstəqilliyini itirir və xanlıq artıq İran şahlarının Kəngərli tayfasından təyin etdikləri adamlar tərəfindən idarə olunurdu.

Naxçıvan xanlığının rəsmi olaraq, Gülüstan müqaviləsi əsasında İranın tərkibinə daxil olduğu 1813-1828-ci illərdə, Cənubi Azərbaycanı idarə etmək şahzadə Abbas Mirzəyə tapşırılmışdır. Abbas Mirzə sabiq Naxçıvan xanlığının idarəsini, Asiyada qəbul olunmuş qaydaya əsasən, xəzinəyə hər il böyük məbləğdə pul verməyi öz öhdəsinə götürmüş şəxsə tapşırırdı.² Həmin şəxs istədiyi adamları vəzifəyə təyin edir və heç kimə hesabat vermirdi. Gördüyü xidmətin müqabilində o, gəlirin müəyyən bir hissəsini mənimsəməkdən əlavə, şahdan hədiyyələr də alırdı.³

Şah hökuməti dövründə Naxçıvan diyarı iki rəsmi şəxs tərəfindən idarə olunurdu: onlardan biri xan nəslindən və yaşca böyük olan bir şəxs Naxçıvan hakimi təyin edilirdi, bəy nəslindən və yaşca böyük olan başqa bir şəxs isə Kəngərli tayfasının vəkili təyin edildi.⁴

войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1, кн. 2, СПб., 1871, с. 307; В.Н.Левятов. Göstərilən əsəri. s. 190.

¹ В.И.Иваненко. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества вел. кн. Михаила Николаевича. Тифлис, 1909, с. 136.

² NƏST, s. 51.

³ Yenə orada, s. 52.

⁴ Нахчиванские рукописные документы., С. 10.

İran hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı inzibati baxımdan iki tüməyə bölünmüşdür ki, bunlardan biri Naxçıvan, digəri isə Ordubad tümənləri idi. 1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığına daxil olan Mehri və Qafan mahalları İbrahimxəlil xan tərəfindən işğal olunub, Qarabağ xanlığına birləşdirilmişdir. Naxçıvan və Ordubad tümənləri öz növbəsində bir neçə mahala bölünürdü. 1813-1828-ci illərdə Naxçıvan tüməni dörd mahaldan (Naxçıvan, Əlincə, Xok və Dərələyəz), Ordubad tüməni isə beş mahaldan (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnab¹ və Bilev²) ibarət idi.³

1813-cü ildən sonra Fətəli şah Qacar rəsmi olaraq Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ləğv edib, yaratdığı Azərbaycan vilayətinin ümumi idarəsini də şahzadə Abbas Mirzəyə həvalə etmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığının sabiq mahalları ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərə, mahal bəylərinə tapşırılmışdı. Belə şəxslərin rəhbərliyi altında mirbölük, kəndxuda, darğa, mirab öhdələrinə düşən vəzifələrini icra edirdilər.

Mirbölük vəzifəsi daha nüfuzlu hesab olunurdu. O, əsasən kənd təsərrüfatına, xüsusilə vergi toplama işlərinə birbaşa nəzarət edirdi. Mirbölük öz vəzifəsinin yerinə yetirilməsində yeri gəldikdə, ona tabe olan kəndxuda və məliklərin xidmətindən istifadə edirdi.⁴ Kəndxudanın vəzifəsi kəndləri idarə etməkdən ibarət idi. Bu vəzifəyə təsdiq edilməzdən əvvəl kəndxudalar vəzifələrini layiqincə yerinə yetirəcəklərinə dair yazılı şəkildə itizam verirdilər.⁵

Öz təsərrüfat işlərini görmək üçün mirbölüklər kəndliləri istədikləri kimi istismar edir və bunun müqabilində hər il 20 tüməndən 50 tüməyə qədər maaş, 5 xalvardan 10 xalvara qədər taxıl alırdılar, bundan əlavə [26-27], toy vaxtı kəndlilər mirbölüyün xeyir-duasını almaq üçün ona çeşidli hədiyyələr də

¹ NƏST, s. 64, 196.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s. 64, 193, 196.

⁴ И.Шопен. Göstərilən əsəri, s. 53.

⁵ NƏST, s. 53.

verirdilər.¹

Xanlıqda və eləcə də Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində nizam-intizama, əmin-amanlığa nəzarət etmək dağğa ilə əsasbaşıya həvalə olunmuşdur. Bazarın daxilində dağğalar fəaliyyət göstərirdilər. Onlar burada nizam-intizam, xüsusilə qiymətlər üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Mallara qiymət qoyan, alıcı və satıcı arasında meydana çıxan mübahisələri həll edən dağğa heç yerdən maaş almırdı, ancaq ona hər dükandan ayda 15 gümüş qəpik yığmaq və eyni zamanda, özü üçün bazardan pulsuz ərzaq malları aparmaq hüququ verilmişdi.²

Şəhərdə gecə vaxtı qayda-qanuna nəzarəti isə əsasbaşı icra edirdi. Aylıq maaş almayan əsasbaşı da, hər dükandan özü və tabeliyində olan keşikçi dəstəsini saxlamaq üçün hər ay 15 gümüş qəpik alırdı.³

Xanın yanında mülki işlərə baxan eşikağası, xanın qəbuluna gələnləri, o cümlədən mirbölüyü, kəndxudanı, başqa yerlərdən gələn nümayəndələri və digərlərini müşayiət edib, qəbulda iştirak edərdi.⁴

Mühüm vəzifələrdən biri də mirab idi. Həm şəhər, həm də kənd yerlərində suyun bölüşdürülməsi ilə məşğul olan mirab maaş əvəzinə, hər xış üçün ya 15 batman buğda, ya da ki, yarım batman pambıq alırdı. Bundan əlavə, Naxçıvan arxının suyundan istifadə edən kənd əhalisi şəhər mirabına natural şəkildə «hədiyyələr» verirdi ki, bunlar da əsasən qoyun, taxıl və digər ərzaq növlərindən ibarət olurdu⁵.

Naxçıvan xanlığının bu üsulla idarə edilməsi, ikinci Rusiya-İran müharibəsinə (1826-1828) qədər davam etmiş və əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, dövlətlərarası münasibətlər və ölkə daxilindəki siyasi hadisələr Naxçıvan diyarının həm inzibati, həm də ərazi bölgüsünə ciddi təsir göstərmişdir. Qeyd etdiyimiz

¹ NƏST, s. 53.

² Yənə orada, s. 54.

³ Yənə orada, s. 53.

⁴ Yənə orada.

⁵ Yənə orada, s. 55.

amillərdən birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə özünü açıq şəkildə göstərmişdir.

Rusiya ilə İran arasında aparılan birinci (1804-1813) və ikinci müharibələr barədə tarixi ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumat vardır. Təkcə onu qeyd [27-28] etmək lazımdır ki, bu müharibələrin əsas ağırlığı müəyyən qədər Naxçıvan xanlığının üzərinə düşmüş və bu xanlığın taleyində böyük rol oynamışdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarının idarəetmə üsulu və ərazisi istər xanlıq olduğu dövrə qədər (1747), istərsə də müstəqil xanlıq illərində (1797) və İrandan asılı (1797-1813) olduğu dövrlərdə (1813-1828), həmçinin Rusiyaya daxil olduğu dövrdə (1828), həmişə beynəlxalq siyasi münasibətlərin və ölkə daxilində cərəyan edən siyasi məsələlərin nəticəsində dəyişmişdir.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra aparılan islahatları çıxmaq şərti ilə, 1828-ci ilə qədər Naxçıvan diyarı ərazisinin inzibati-ərazi bölgüsünün dəyişməsi, dağıdıcı müharibələrin və ölkə daxilində baş vermiş toqquşmaların nəticəsində olmuşdur. Bunlar isə öz növbəsində Naxçıvan diyarının yalnız ərazisinin dəyişməsinə və əhali tərkibinə deyil, iqtisadiyyatına da, xüsusilə kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərmişdir.

II FƏSİL

NAXÇIVAN XANLIĞININ ƏHALİSİ və ONUN ƏSAS MƏŞĞULİYYƏT SAHƏLƏRİ

II.1. Əhalinin etnik tərkibi və köçürülmə siyasəti

Naxçıvan xanlığının hələ qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış təbii-iqlim şəraiti insanların yaşayışı və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli idi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş mənbənin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, xanlığın əhatə etdiyi 4500 verst¹ ərazisinin şimal hissəsi sıx meşəliklərlə əhatə olunmuş hündür dağ silsiləsindən, mərkəz hissəsi kol-kosla örtülmüş təpələrdən, Araz çayı boyunca uzanan cənub hissəsi isə ovalıqlardan ibarət idi.² Əkinçiliklə məşğul olmaq daha əlverişli olan ovalıqların ümumi sahəsinin 850 verst Naxçıvan, yerdə qalan 99 verst isə Ordubad bölgəsinin payına düşürdü.³ İqlim şəraiti baxımından Naxçıvan diyarının qışı soyuq, yayı isə isti keçirdi. Ovalıqlar yayda çox isti olduğundan əhali yaylaqlara qalxardı.⁴

Naxçıvan xanlığında təşəkkül tapmış isti və quru iqlim şəraiti əkinçiliyin inkişafı üçün süni suvarmanı həyati zərurətə çevirirdi. Öyrənilən dövrdə xanlığın ərazisindən axan doqquz çay süni suvarma sisteminin yaradılmasında mühüm rol oynayırdı. Bu çaylardan ən böyüyü olan Araz çayının bu diyarın ərazisindəki uzunluğu 125 verstə bərabər idi.⁵ Araz çayı ilə bərabər xanlığın ərazisindən Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Ordubadçay, Ustupuçay, Gilançay, Əylisçay, Vənəndçay axırdı.⁶

Yaşayış yerlərinin coğrafiyası baxımından Naxçıvan xanlığı-

¹ NƏST, s.3, 185 (verst – 106 km-ə bərabərdir).

² Yenə orada, s.3, 187.

³ Yenə orada, s. 13, 186.

⁴ Yenə orada, s. 24, 25.

⁵ Yenə orada, s. 13, 186.

⁶ Yenə orada, s. 6-13, 186-187.

nın əhalisi əsas etibarilə münbit torpaqlarda və suvarılması asan olan sahələrdə, çay kənarında özlərinə məskən salmışlar.¹

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra rus məmurları tərəfindən tərtib olunmuş statistik məlumatlara əsasən, Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla, eyni adlı dairənin mahallarında 6177 ailə yaşayırdı. Bunların da çoxu (3450 ailə və yaxud 55,9%-i) Naxçıvan mahalının payına düşürdü. Ailə sayına görə Naxçıvan mahalından sonra qərb və şərq hissəsinə ayrılan Dərələyəz mahalında 1272 ailə (20,6%) yaşayırdı. Sonra ardıcılıqla Əlincə mahalı (718 ailə - 11,6%), Naxçıvan şəhəri (502 ailə və yaxud 8,1%) və Xok mahalı gəlirdi (235 ailə - 3,8%).²

Eyni dövrdə, Ordubad şəhərində və Ordubad mahalında (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənənaab və Bilev) 2292 ailə yaşayırdı³. Burada isə əhəlinin çoxu ailə baxımından Ordubad mahalında (633 ailə və yaxud dairə üzrə ümumi ailə sayının 27,7%-i) və Ordubad şəhərində cəmlənmişdi (515 ailə və yaxud 22,5%-i). Yerdə qalan mahallar isə ailələrin sayı baxımından o qədər də böyük deyildi: Bilev mahalında 388 ailə (16,9%), Dəstə mahalında 319 ailə (13,9%), təqribən bir qədər də Əylis mahalında (318 ailə), 119 ailə isə (5,2%) Cənənaab mahalında yaşayırdı.

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarında cəmi 8469 ailə yaşayırdı ki, bunun da 72,9%-i Naxçıvan mahalının, 27,1 %-i isə Ordubad mahalının payına düşürdü.

Əgər hər ailənin tərkibini orta hesabla 5 nəfərdən götürsək, onda Naxçıvan diyarında 42345 nəfərin (Naxçıvan mahalında 30885 nəfər, Ordubad mahalında isə 11460 nəfər) yaşadığını müəyyən etmiş olarıq.

XIX əsrin birinci rübündə (Rusiya işğalından əvvəl), Naxçıvan xanlığının ərazisində İran dövləti tərəfindən daha bir inzi-bati-ərazi bölgüsü, Məvazi-Xatun mahalı yaradılmışdı.⁴ 9 kənd-dən ibarət olan bu mahal, ona daxil olan kəndlərin adlarından da

¹Yenə orada, s. 64, 193, 196.

²NƏST, s. 65, 69, 73, 77, 79-80, 193, 196.

³Yenə orada, s. 193-196.

⁴И.Шопен. Göstərilən əsəri, s.611.

göründüyü kimi, Naxçıvan şəhəri ətrafındakı kəndlərin hesabına yaranmışdır.¹ İ.Şopenin əsərində Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın əhalisinin ümumi sayı haqqında məlumat verilmişdir. Həmin məlumata görə, Məvazi-Xatun mahalında 305 ailə yaşayırmış. Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirinin verdiyi məlumatlarla müqayisədə görünür ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər yalnız Naxçıvan şəhərində ailələrin sayı 2,4 dəfə (müvafiq olaraq 504 və 1204 ailə) və Xok mahalında 1,4 dəfə artmışdır. Digər mahallarda isə ailə sayında azalmalar müşahidə olunur: Əlinçə mahalında 1,2 dəfə, Dərələyəz mahalında isə 1,1 dəfə. Ümumiyyətlə, statistik təsvir məlumatlarından aydın olur ki, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə ailə sayı baxımından Naxçıvan bölgəsində 1,3 dəfə azalma müşahidə olunur.

Ordubad bölgəsinə gəldikdə isə burada ailə sayında ciddi dəyişikliklər qeydə alınmamışdır. Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın beş mahalı və bir şəhərində (Ordubad) 2221 ailə olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, cüzi olsa da ailə sayında artım Ordubad şəhərində (1,6 dəfə), Dəstə və Cənənb mahallarında olmuşdur. Dəstə mahalında ailə sayı 319-dan 390-a, Cənənb mahalında isə 119-dan 142-yə yüksəlmişdir. Digər mahallarda isə ailələrin sayı xeyli azalmışdı. Bunun ən yüksək göstəricisi Ordubad mahalında idi – 3,2 dəfə. Burada ailə sayı 633-dən 193-ə enmişdi. Azalma Əylis və Bilev mahallarında da müşahidə olunurdu. Əylis mahalında əvvəlki dövrlə müqayisədə 13 ailə azalmış, 388 ailəsi olan Bilev mahalında isə artıq 349 ailə qeydə alınmışdır.²

Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayına gəldikdə isə ailə tərkibinin beş nəfərdən ibarət olduğunu qəbul etsək, onda Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayı 34655 nəfər olur ki, bunun da 67,9%-i Naxçıvan bölgəsinə, 32,1 %-i isə Ordubad bölgəsinin payına düşürdü.

¹ NƏST, s. 140, 142, 144.

² И.Шопен. Göstərilən əsəri, s. 599-627, 688-690, 699, 670.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan diyarının əhalisinin ümumi sayında da, xüsusilə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində (34655-23450 nəfər və yaxud 18,2%) azalma hiss olunmuşdur. Bu azalmanın bir səbəbi çox güman ki, ölkə daxilində yaranmış siyasi sabitsizlikdən ehtiyat edən əhalinin qonşu əyalətlərə köçmələri ilə əlaqədardır. Həqiqətən də, mənbələrin verdiyi məlumata görə, əhalinin köçmə halları birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövrünə təsadüf edir. Bu zaman əhalinin bir qismi İrana qaçmış, digər qismi isə Abbas Mirzənin əmri ilə, sonra zorla İrana köçürülmüşdür.

Müharibələr zamanı İrana könüllü köçən ailələrdən Naxçıvan mahalının Təzəkənd kəndinin 25 ailəsini, Nehrəm kəndinin 81 evlik əhalisini göstərmək olar¹. Belə köçmələr Xok və Əlince mahallarında, Ordubadın Dəstə mahalında da olmuşdur². Naxçıvan diyarının daxilində olan bəzi köçmə halları sosial məsələlərlə – torpaq azlığı, su çatışmazlığı və s. bu kimi hallarla da bağlı idi.³

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra əksinə, Naxçıvan diyarında əhalinin sayının artması müşahidə olunur. Bu da ilk növbədə İran ərazisindən ermənilərin, kütləvi şəkildə yeni zəbt edilmiş yerlərə köçürülməsi ilə bağlı idi⁴.

Ermənilərin Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvana köçürülmələri, xronoloji baxımdan tədqiqat dairəsindən kənar olsa da, həmin məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq, bunun üzərində bir qədər dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Azərbaycan ərazisində İranla Türkiyə sərhədləri arasında, əsasən ermənilərdən ibarət olan xristian dövləti yaratmaq məqsədini güdən Rusiya dövlətinin belə hərəkəti, «Naxçıvanın statistik təsviri»ndə xristianlara edilən «atalıq qayğısı» kimi qiymətləndirilmişdir.⁵

¹ NƏST, s. 133.

² Yəne orada, s. 151, 153, 155, 157, 225.

³ Yəne orada, s. 133, 145, 169, 227, 229.

⁴ С.Глинка. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России... М. 1831, с. 103.

⁵ NƏST, s. 82.

Mümkün qədər ermənilərin çox sayda köçürülməsi məqsədini güdən Rusiya hökuməti və kömək arzusunda olan ermənilər, köçürülən əyalətlərdə nə qədər boş yer olduğundan və torpağın keyfiyyətindən xəbərsiz idilər. Köçürülən ermənilərin sayı o qədər çox idi ki, onları tezliklə yerləşdirmək mümkün olmurdu. Bunun üçün də gəlmə ermənilər boş torpağı və evi olan yaxşı kəndləri seçir və ondan sonra yerli idarələrə müraciət edərək, onları məskunlaşdıqları yerə qeydiyyatla salmalarını tələb edirdilər.¹ Rusiyanın bu köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı sürətlə artmaqla yanaşı, eyni zamanda yerli əhaliyə də ziyan vururdu. Məcburiyyət qarşısında yerli əhali öz torpaqlarının bir qismini rus silahlılarının qorxusu altında, gəlmə ermənilərə verməli oldular.²

Naxçıvan diyarına köçürülən ermənilərin sayı barədə «Statistik təsvir»də, İ.Şopenin və S.Qlinkanın əsərlərində geniş məlumat vardır. Ancaq bu əsərlərdəki məlumatlarda say baxımından fərq vardır. Fikrimizcə, İ. Şopenin verdiyi məlumatları əsas kimi qəbul etmək olar, çünki «Statistik təsvir»in müəllifi köçüb gəlmiş ermənilərin tam şəkildə yerləşdiyini və bu yerləşmənin hələ də davam etdiyini göstərir.³ Bununla yanaşı, İ.Şopenin məlumatları ermənilərin yerləşdirilməsinin son mənzərəsini verirsə, «Statistik təsvir»də olan məlumatlar köçürülmənin ilkin mərhələsindəki vəziyyət barəsində təsəvvür yaradır.

«Statistik təsvir»dəki məlumata əsasən deyə bilərək ki, köçürülmənin ilkin mərhələsində Naxçıvan şəhərinə və eyni adlı dairənin 43 kəndinə 2285 erməni ailəsi və yaxud 11651 nəfər, Ordubad nahiyəsinin 4 kəndinə isə 266 erməni ailəsi və yaxud 1509 nəfər yerləşdirilmişdir. Naxçıvan diyarının 47 yaşayış məskəninə köçürmənin ilkin mərhələsində 2551 erməni ailəsi (13160 nəfər) məskunlaşmışdır ki, bunun da əsas hissəsi (88,5%) Naxçıvan dairəsinin payına düşürdü. Bunu da qeyd

¹Yenə orada, s. 83.

²NƏST, s. 83.

³Yenə orada, s. 48.

etmək lazımdır ki, Naxçıvan dairəsində yerləşdirilən ailələr çox sıx şəkildə məskunlaşmışdır. Belə ki, Naxçıvan şəhərinə 416, Cəhri kəndinə 151, Küznüt kəndinə 72 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi.¹

Köçürmənin sonrakı mərhələlərində Naxçıvan diyarında yerləşdirilmiş erməni ailələrinin sayında dəyişiklik olduğu nəzərə çarpır. İ.Şopenin göstərdiyi kimi, artıq 1831-ci ildə Naxçıvan diyarında gəlmə erməni ailələrinin sayı 2387 olmuşdur². «Statistik təsvir»də verilən ailə sayı arasında fort 164 ailəyə bərabərdir. Fikrimizcə, köçüb gəlmiş ermənilərin sayının çoxluğundan, boş və bərəkətli torpaqların çatışmazlığından, sonralar, yəni 1831-ci ilə qədər bu 164 erməni ailəsi Naxçıvan diyarından köçüb Azərbaycanın sabiq İrəvan və Qarabağ xanlıqları, habelə digər bölgələrində yerləşmişdilər.

Gəlmə ermənilər Naxçıvan və Ordubad dairələrinin bərəkətli torpaqlarında özlərinə məskən seçmişdilər. Məsələn, Naxçıvan dairəsinin Dərələyəz mahalına 507, Naxçıvan mahalına 941 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir. Ordubad dairəsində isə gəlmə ermənilərlə ən çox məskunlaşmış mahal Bilev mahalı idi (171 ailə). İ.Şopenin tərtib etdiyi cədvəldən görünür ki, gəlmə ermənilər, yerli ermənilərin sayı az olan mahallarda yerləşdirməyə üstünlük verilmişdi. Misal üçün, 150 erməni ailəsi olan Naxçıvan mahalına daha 941 ailə yerləşdirilərək onların sayını 1041-ə qaldırmaqla yerli azərbaycanlıların sayını (979 ailə) üstələmişlər. 58 erməni ailəsi olan Dərələyəz mahalına daha 50739 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir.³ Çar Rusiyası sabiq Naxçıvan xanlığının ərazisində azərbaycanlıların sayını bu üsulla azaltmağa çalışmışdır.

Köçürmə siyasətində nəzərə çarpan bir cəhət də, ermənilərin heç ayaqları dəyməyən mahallarda yerləşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, əhalisi yalnız 282 azərbaycanlı ailəsindən ibarət olan

¹ Yenə orada, s. 125-127.

² И.Шопен.. Göstərilən əsəri, s. 635-638.

³ И.Шопен. Göstərilən əsəri, s. 635-638.

Məvazi-Xatun mahalında 216 erməni ailəsi, əhalisi 767 azərbaycanlı ailəsindən ibarət Ordubad şəhərində isə 36 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir.¹ Köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında həm süni şəkildə erməni (xristian) əhalisinin sayı artırılmış, həm say baxımından azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında olan nisbət dəyişdirilmiş, həm də Naxçıvan diyarının bütün mahallarına ermənilər yerləşdirilmişdi. Bununla da çar hökuməti yenidən ələ keçirdiyi İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını xristianlaşdırmaq yolunda çox ciddi addımlar atmağa başlamışdır.

Yuxarıda dediklərimizə əlavə edək ki, köçürməyə qədər əgər. Naxçıvan bölgəsində 530 xristian, o cümlədən erməni ailəsi var idisə, Türkmənçay müqaviləsindən sonra buradakı xristianların sayı 4 dəfə artırılaraq 2137 nəfərə çatmışdır. Ordubad dairəsində isə 400 erməni ailəsi var idisə, köçürmə siyasəti tətbiq olunmağa başladığı vaxtdan buranın erməni əhalisinin sayı 62,5% artırılaraq 650-yə çatdırılmışdır.²

Çar hökumətinin köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, bu vaxt burada 5538 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı ki, onların da sayı 24385 nəfərə bərabər idi. Halbuki erməni ailələrinin sayı köçürməyə qədər 930 idi (və yaxud 5078 nəfər).³ Göründüyü kimi, köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin 82,8%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi, erməni əhalisinin sayı isə 17,2%-ə bərabər idi.

Mövzudan bir qədər uzaqlaşaraq, qeyd etməliyik ki, hazırda Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni təcavüzkarları, erməni ideoloqlarının üzdənirəq nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, heç bir dəlilləri olmadan, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan diyarında və Qarabağda yaşamalarını az qala eramızdan əvvəlki dövrlə əlaqələndirirlər. Bu qeyri-elmi fikri ifşa edən Azərbaycan alimlərinin əksəriyyəti, xüsusilə Z.M.Bün-

¹ Yenə orada.

² И.Шопен. Göstərilən əsəri, s. 635-638.

³ Yenə orada.

yadov, İ.H.Əliyev, M.A.İsmayılov, F.Məmmədova və başqaları mövcud tarixi sənədlərə arxalanaraq ermənilərin Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində məskunlaşmalarını 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə əlaqələndirirlər. Bu məsələdən bəhs olunarkən, nədənsə 1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə müqaviləsi xatırlanmır. Halbuki həmin tarixi aktlara (Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə), ikinci Rusiya-İran müharibəsinə və 1828-1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsinə rus tarixçiləri və hərbiçiləri tərəfindən xüsusi kitablar da həsr olunmuşdur. Həmin kitablardan ən maraqlısının müəllifi S.Qlinka¹ və əsərindən istifadə etdiyimiz İ.Şopendir. Bu məsələyə XX əsrin əvvəllərində N.Şavrov da toxunmuşdur.² S.Qlinkanın yazdığına görə, Türkmənçay müqaviləsindən üç ay yarım keçmiş, Rusiyanın yeni ərazilərinə, daha doğrusu çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş sabiq Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına 40000 erməni köçürülmüşdür. Bu «köçürmənin» təşəbbüsçüsü milliyyətçə erməni olan X.Y.Lazarev idi. O, hələ ikinci Rusiya-İran müharibəsi bitməmiş, 1827-ci ildə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin layihəsini tərtib edərək, çar hökumətinə təqdim etmişdi. Bu layihənin ana xəttini Rusiya imperiyasının tərkibində «Erməni çarlığının bərpa olunması» təşkil edirdi. Həmin ideya Rusiyanın hakim dairələri üçün İranla Türkiyə sərhədlərində xristianlardan ibarət olan vilayətin yaradılmasına bir bəhanə oldu. 1828-ci ilin mart ayında general-adyutant A.X.Benkendorf X.Y.Lazarevin layihəsini imperator I Nikolaya təqdim etdi. Həmin bədnam layihədə «Qədim Ermənistan» aid olan yerlərin adı çəkilmişdir: Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Şamaxı xanlıqlarının əraziləri.

İmperator I Nikolayı hər şeydən əvvəl, Türkiyə və İranla, yəni müsəlman ölkələri ilə sərhəd zonalarını möhkəmləndirmək daha çox maraqlandırdığı üçün o, 1828-ci il martın 21-də xüsusi

¹ S. Qlinka. Göstərilən əsəri.

² Н.Шавров. Русская колонизация на Кавказе. Вопросы колонизации. - СПб. 1911.

qərarla Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək əvəzində həmin ərazidə süni olaraq «Ermənistan vilayəti» yaratdı. Bu vilayət 1850-ci ilə kimi davam etmiş, sonra isə İrəvan quberniyası ilə əvəz olunmuşdur. Naxçıvan diyarı da həmin quberniyaya daxil edilmişdir.¹

İndi də yarımçıq qoyduğumuz mövzuya qayıdaq. Yuxarıda göstəriləyi kimi, köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı xeyli artdı. Doğrudur, ermənilər sayca azərbaycanlılardan çox ola bilməsələr də, hesablamalarımıza görə, əgər azərbaycanlıların sayı artmamışdısa da (halbuki İ.Şopenin cədvəlindən də görüldüyü kimi, müəllif azərbaycanlı əhalisinin sayının artıb-artmamasına dair heç bir fikir söyləmir və statistik məlumat vermir). Köçürülmə nəticəsində Naxçıvan diyarında yaşayan azərbaycanlıların sayı 58,8%, ermənilərin sayı isə 1,2%-ə bərabər olmuşdur. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, köçürülmə siyasətinə qədər və köçürülmələr dövründə, azərbaycanlı əhalinin təbii artımını qəbul etsək, Naxçıvan diyarının etnik tərkibində azərbaycanlıların payına düşən 58,8%-i bir minimum olaraq qəbul etmək lazımdır. Biz əminik ki, aşkar olunacaq yeni sənədlər dediklərimizi bir daha təsdiq edəcək.

Araşdırdığımız mənbələrdə, Naxçıvan diyarının müsəlman əhalisinin tayfalar üzrə bölündüyü də qeyd edilir. Ancaq bu bütün əhaliyə deyil, yalnız Naxçıvan şəhəri və eyni adlı mahalda yaşayan Kəngərlilərə, həmçinin Dərələyəz mahalının şərq hissəsində yaşayan və «Qaraca kürdləri» adlanan əhaliyə də aid edilmişdi.

«Statistik təsvir»in verdiyi məlumata görə, Kəngərlilərin 20 tayfadan ibarət olduğu qeyd edilir. 920 ailədən ibarət olan Kəngərlilər Naxçıvan mahalının 18 yaşayış məntəqəsində məskunlaşmışdılar. Bunlardan doqquz tayfa Naxçıvan şəhərində, on biri isə Naxçıvan mahalının 17 kəndində yaşayırdı.²

«Qaraca kürdləri» doqquz tayfadan və 660 ailədən ibarət idi.

¹ В. Туманян. Материалы к новой истории Восточной Армении. - «Вестник общественных наук», Ереван, 1986, №8, с. 88.

² NƏST, s. 31-32.

Onlar tatar dilinin (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur — S.B.) xüsusi bir ləhcəsində danışırlar.¹

Naxçıvan diyarı əhalisinin sosial tərkibinə gəldikdə qeyd etməliyə ki, bu məsələ barəsində dolğun məlumat verən İ.Şopenin tərtib etdiyi cədvələ əsasən Naxçıvan diyarının iki şəhərində — Naxçıvan və Ordubadda 2133 ailə (8904 nəfər) (Naxçıvanda 1330-u, Ordubadda isə 803) yaşayırdı.²

Kənd əhalisinə gəldikdə isə Naxçıvan xanlığının İrana bağlı olduğu dövrdə xanlığın kənd əhalisinin sayı 4850 ailə idi ki, bunun da əksəriyyəti, yəni 3500 ailə (72,1%) Naxçıvan bölgəsində, 1350 ailə (27,9%) isə Ordubad bölgəsində yaşayırdı.³ Göründüyü kimi, hər iki bölgədə kənd əhalisinin sayı şəhər əhalisinin sayından xeyli üstün idi.

Əhalinin sıxlığı məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı mahalların əhalisinin sayının məlum olmasına baxmayaraq, onların yerləşdikləri ərazinin ölçüsü barədə əlimizdə hələ ki, heç bir dəlil yoxdur. Odur ki, əhalinin sıxlığı haqqında yalnız Naxçıvan və Ordubad bölgələri üzrə hesablamalarımızın nəticəsini deyə bilərik. Naxçıvan diyarı ərazisinin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 4500 verstə, o cümlədən Naxçıvan bölgəsi ərazisinin 3300 verstə, Ordubad bölgəsininkinin isə 1200 verstə bərabər olduğu və bütün diyarın əhalisinin sayının isə 41482 nəfərə çatdığı nəzərə alınarsa, o zaman bu dövrdə Naxçıvan diyarında əhalinin sıxlığına görə, 1 verstə 9,2 nəfər düşdüyünü müəyyən etmək olar.

Naxçıvan xanlığının əhalisi hüquq və vəzifələri baxımından vergi verənlərə və vergidən azad olunanlara bölünürdü. Vergidən azad olunanlara xan ailəsinin üzvləri, bəylər, sultanlar, müləklər, din xadimləri (axund, molla, seyid və s.) daxil idilər. Yerdə qalanlar isə, yəni kəndlilər, sənətkarlar, ticarətlə məşğul olanlar, bir

¹ Yəne orada, s. 32, 80; 1839-cu ildə Kəngərliyələrin sayı 1270 ailəyə bərabər idi. Вах: Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в., ч. I. - М.-Л.: 1936, с. 153.

² И.Шопен. Göstərilən əsəri, s. 540.

³ Yəne orada.

sözlə, gəliri olan şəxslər vergi verənlər qrupuna daxil idilər.¹ Vergidən azad olunmuş ailələr əsas etibarilə Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə də Naxçıvan şəhərində, Ordubad bölgəsi üzrə isə Ordubad şəhərində yaşayırdılar.²

Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyəti bu diyarın fiziki-coğrafiyası, iqlim şəraiti və digər amillərlə şərtlənirdi. «Statistik təsvir»də, İ.Şopenin yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərində və digər müəlliflərin əsərlərində Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyət sahələri, onun coğrafiyası barədə geniş məlumat verilmişdir. Əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlığın bir çox sahələri isə burada əhalinin əsas məşğuliyyəti idi. Naxçıvan diyarı ərazisinin böyük bir hissəsi əkinçilik üçün yararlı olduğuna görə, burada buğda, arpa, darı, çəltik, pambıq, tütün, mərcimək, noxud əkib-becərir, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olurdular.³

Otlaqların bol olması Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xırda və iribuynuzlu mal-qara bəsləyən Naxçıvan diyarının əhalisi dəri aşılamaqla, yağ-süd məmulatlarının istehsalı ilə də məşğul olurdu.⁴ Eyni zamanda əhali Naxçıvan diyarında sənətkarlığın bir çox sahələri ilə də məşğul idi. Bez parçaların istehsalı, zərgərlik, dəmirçilik, qalayçılıq və digər sənətkarlıq sahələri Naxçıvan diyarında çox yayılmışdı.⁵

Bu və ya digər məşğuliyyət sahələri ətraflı şəkildə II fəslin müvafiq paraqraflarında nəzərdən keçiriləcəkdir.

¹ NƏST, s. 192

² И.Шопен. Göstərilən əsəri, e. 688-690, 700.

³ NƏST, s. 65, 70, 74, 80, 81, 188; А.С.Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: 1959, с. 69-72, 103, 104, 117, 122.

⁴ NƏST, s. 92-93. 199-200; И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 783-797; Ə. S. Sumbatzadə. Göstərilən əsəri, s. 81, 85, 89, 96, 92.

⁵ И.Шопен. Göstərilən əsəri, s. 844; А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана, с. 44, 48, 57, 65-66, 94, 106.

II.2. Əkinçilik

Azərbaycanın əksər xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvan xanlığında da əhalinin əsas məşğuliyyətini əkinçilik təşkil edirdi. Xanlığın ərazisində mövcud olan müxtəlif iqlim, qurşaqları burada əkinçiliyin taxılçılıq, pambıqçılıq, bağçılıq, bostançılıq kimi sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Doğrudur, xanlıqlar dövründə bölgədə cərəyan edən müharibələr bu sahənin inkişafına ciddi əngəl törədirdi. Bununla belə, iqtisadi əlaqələrin zəif inkişaf etdiyi bir şəraitdə əkinçilik əhalinin ərzaqla təminatının yeganə mənbəyi idi.

Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Naxçıvan diyarında, nə sosial-iqtisadi münasibətlərdə, nə də məhsuldar qüvvələrin inkişafında, XIX əsrin birinci yarısında elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Kənd əhalisi yenə də taxılçılıq, maldarlıq, ipəkçilik, bağçılıqla və s. məşğul olmuşdu.¹ Rusiya tərəfindən başqa Azərbaycan xanlıqlarından bir qədər gec zəbt edilən Naxçıvan diyarında vəziyyət belə idi.

Arxiv sənədlərinin azlığına, əldə olan sənədlərin verdiyi məlumatların isə məhdud olmasına baxmayaraq, onları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri, o cümlədən Naxçıvan diyarı, onun mahalları üzrə araşdırdıqda bu diyarın sosial-iqtisadi, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafında heç bir dəyişikliyin olmadığı bəlli olur. Naxçıvan diyarı daxil olmaqla çarizmin Qafqazın bütün əyalətlərini, Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün bir xammal bazasına çevirmək istədiyinin şahidi oluruq.²

Eyni zamanda bu siyasətin həyata keçirilməsinə şərait yaran amillərdən biri də, Rusiyanın işğalı dövründə, Naxçıvan diyarı iqtisadiyyatının əsas sahələri olan əkinçiliyində, maldarlıqla natural təsərrüfatçılığın aparıcı mövqedə olması və xanlıq

¹ M.M.Gülməliyev. Göstərilən əsəri, s. 85.

² Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, с. 314.

dövründən qalma torpaq mülkiyyəti formalarının və istehsal münasibətlərinin qüvvədə qalmasıdır.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvan xanlığında da beş torpaq mülkiyyəti forması mövcud olmuşdur. Bunlardan başlıcası divani, yəni dövlət torpaqları, xan ailəsi üzvlərinə aid olan torpaqlar «xalisə», iri bəylərə mənsub olan torpaq sahələri «mülk», məscid, pır və digər dini ocaqlara məxsus olan torpaqlar «vəqf» və kənd icmalarının istifadəsində olan torpaqlar isə «camaat torpaqları» adlanırdı.¹ Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının məhsulları həmin torpaqlarda əkilib becərilirdi. Əkinçiliyin vəziyyətini araşdırmazdan əvvəl, bu qeyd edilən torpaqların əkin üçün yararlı olub-olmamasını müəyyənləşdirməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Naxçıvan xanlığında əkin üçün yararlı olan və əkilib-becərilən torpaqların sahəsi barədə dəqiq məlumat «Statistik təsvir»də verilmişdir. Həmin mənbədə Naxçıvan bölgəsində əkilib-becərilən torpaq sahələrinin vəziyyəti mahallar üzrə aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

1-ci cədvəl

Naxçıvan bölgəsində əkilib-becərilən torpaqların mahallar üzrə vəziyyəti

Mahallar	Əkilən torpağın sahəsi (xalvar ilə)	Əkilən torpaqların mahallar üzrə nisbəti (faizlə)
1. Naxçıvan mahalı	11737	34,4
Naxçıvan şəhəri	600	
2. Xok mahalı	1065	3,1
3. Əlincə mahalı	3395	9,9
4. Dərələyəz mahalı o cümlədən:	17899	52,6
a) Qərb hissəsi	415	
b) Şərq hissəsi	17484	

¹И.Петрушевский. Очерки на истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI-начала XIX вв. М.- Л.: 1949, с. 222-247; Yənə də onun, К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVI-XVII вв. «Исторический сборник», 1945, №4, с. 72.

Cəmi:	34096 xalvar¹	
--------------	---------------------------------	--

Cədvəldən göründüyü kimi, Naxçıvan bölgəsi üzrə əkilib-becərilən 34096 xalvar torpaq sahəsinin böyük bir hissəsi Dərələyəz mahalında, xüsusilə bu mahalın şərq hissəsində olmuşdur. Bu isə Naxçıvan bölgəsi üzrə torpaqların yarısından çoxunun Dərələyəz mahalının payına düşdüyünü göstərir — 52,6%. İkinci yerdə Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla eyni adlı mahal gəlirdi — 34,4%. Bu mahalda əkilən torpaqların 600 xalvarı Naxçıvan şəhəri və onun ətrafında olmuşdur. Cədvəldəki məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, bütün Naxçıvan mahalı üzrə əkilən torpaqların 5,1%-i Naxçıvan şəhərinin payına düşürdü. Göstərilən nisbət böyük olmasa da, Naxçıvanın şəhər olduğunu nəzərə alsaq, bu rəqəmin yüksək olduğunu qeyd etməliyik.

Əlincə və Xok mahallarına gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, əgər kəndlərinin sayını nəzərə alsaq (müvafiq olaraq 18 və 6 kənd), bu mahalların payına düşən əkin sahəsini normal hesab etmək olar.

Ordubad bölgəsi üzrə olan məlumatları nəzərdən keçirdikdə bu bölgənin mahallarında əkilən torpaqların çox olmadığı nəzərə çarpır.

Naxçıvan bölgəsi üzrə müqayisədən məlum olur ki, Ordubad bölgəsində əkilən torpaqların sahəsi qonşu bölgənin əkilən torpaqlarından 22 dəfə az idi. Naxçıvan bölgəsi üzrə 95,7% əkilən torpaq sahəsi mövcud idi.

2-ci cədvəl

Ordubad bölgəsində əkilən torpaqların mahallar üzrə vəziyyəti

Mahallar	Əkilən torpağın sahəsi (xalvar ilə)	Əkilən torpaqların mahallar üzrə nisbəti (faizlə)
1. Ordubad mahalı	220	24,4
Ordubad şəhəri	150	
2. Əylis mahalı	141,5	9,3
3. Dəstə mahalı	406,5	26,7

¹ NƏST, s - 131-177.

4. Cənənab mahalı	194	12,7
5. Bilev mahalı	560	36,8
Cəmi:	1522	

Ordubad bölgəsində əkilən torpaq sahələrinin mahallar üzrə olan vəziyyətinə nəzər salsaq (2-ci cədvəl), müəyyən etmək olar ki, burada əkilən torpaq sahələri arasında kəskin bir fərq yox idi.

Göründüyü kimi, Ordubad bölgəsində əkilən torpaqların böyük əksəriyyəti Bilev (560 xalvar və ya dairə üzrə 36,8%) və Dəstə (406,5 xalvar və ya dairə üzrə 26,7%) mahallarında yerləşirdi. Ən az əkilən torpaq sahəsi Cənənab (12,7%) və Əylis (9,3%) mahallarında olmuşdur.¹

Naxçıvan diyarı üzrə əkilən torpaqların əksəriyyəti dənli bitkilər və pambıq üçün istifadə olunurdu. Misal üçün, 600 xalvar əkin torpağı olan Naxçıvan şəhərində, 250 xalvar torpaq sahəsində, buğda və arpa, 60 xalvar torpaq sahəsində pambıq, 10 xalvar torpaq sahəsində çəltik əkirdilər. Naxçıvan mahalının Şıxmahmud kəndində 300 xalvar əkilən torpaq sahəsinin 100 xalvarı buğda, 10 xalvarı pambıq; 1200 xalvar əkin sahəsi olan Cəhri kəndində əkin sahəsinin 400 xalvarı buğda, 40 xalvarı pambıq, 10 xalvarı isə çəltik üçün istifadə olunurdu.² Digər kəndlərdə də vəziyyət demək olar ki, belə idi.

Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının vəziyyətinə suyun çatışmazlığının da böyük təsiri olmuşdur.³ Bu barədə «Statistik təsvir»də kifayət qədər məlumat vardır.⁴

Əkinçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin məhsuldarlığına təsir edən suvarma sistemi ilə yanaşı torpağın keyfiyyətinin də rolu az deyildi.

Naxçıvan diyarının əkilən torpaqlarının oxşar cəhətləri ilə bərabər fərqli tərəfləri də vardı. Belə ki, Naxçıvan bölgəsinin

¹NƏST, s. 131, 135, 145.

²NƏST, s. 131, 135, 141.

³К.Н.Никитин. Göstərilən əcəri. s 129

⁴NƏST, s. 151, 155 və s.

torpaqları bərəkətli olmaqla yanaşı, öz xüsusiyyətlərinə görə münbit tər torpaq əkinçiliyin bütün sahələri üçün deyil, ayrı-ayrı sahələri üçün yararlı olmuşdur. Misal üçün, Naxçıvan bölgəsinin Əlincə mahalının torpağı əsas etibarilə gilli torpaqlar olmuş və bura yalnız buğda və arpa əkmək üçün yararlı olmuşdur.¹ Xok mahalının torpaqları buğda və arpa ilə bərabər pambığın da əkilməsinə imkan verirdi.² Dərələyəz mahalının əkin sahələri isə gilli və qara torpaqlar olmuşdur.³

Ordubad bölgəsinə gəldikdə isə torpaqlarının xüsusiyyətinə görə bura üç yerə bölünürdü: şimalda gili çox olan qara torpaqlar, mərkəzdə gilli və qumlu torpaqlar və nəhayət, cənubda Araz çayı boyunca sarı və qırmızı gilli torpaqlar.⁴

Torpaqların xüsusiyyətinə görə Naxçıvan diyarında kəndlilər taxılçılıq, ipəkçilik, bağçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq və s. bitkilərin yetişdirilməsi ilə məşğul olurdular.

Naxçıvan mahalı ovalıq olduğuna görə orada pambıq, çəltik, üzüm, yemiş və qarpız, Dərələyəz mahalının düzənlik yerlərində buğda, arpa, noxud; dərələrdə isə meyvə yetişdirilirdi.⁵ Ordubad bölgəsində kəndlilər əsasən taxıl, pambıq, çəltik əkməklə yanaşı, bağçılıq və arıçılıqla da məşğul olurdular.⁶

Buğdanı Naxçıvan diyarında ildə bir dəfə, yazda mart ayının sonunda və payızda, sentyabr ayında əkirdilər. Yazda əkilən buğdanı iyun ayının sonu və avqust ayının əvvəllərində, payızda əkiləni isə Novruz bayramından yüz gün sonra, yəni iyun ayının ortalarında toplayırdılar. Buğdanı demək olar ki, bütün mahal-larda əkirdilər. Naxçıvan xanlığının İran tabeliyində olduğu illərdə, burada ildə 10 min xalvar buğda toplayırdılar.⁷ Ordubad

¹ NƏST, s. 151, 155 və s. 73.

² NƏST, s. 77.

³ Yənə orada, s. 80.

⁴ Yənə orada.

⁵ Yənə orada, s. 85.

⁶ Yənə orada, s. 197-200.

⁷ Yənə orada, s. 86.

bölgəsində, torpağın böyük bir hissəsində də buğda əkilirdi.¹

Naxçıvan diyarında çox əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Bu bitki Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 13 kəndində; Əlincə mahalının 6 kəndində və Dərələyəz mahalının qərb hissəsində əkilib-becərilirdi. Çəltiyi suyun bol olduğu və düzənlik yerlərdə, may ayında əkir və oktyabr-noyabr aylarında məhsulu toplayırdılar. Çəltiyin məhsuldarlığı yüksək idi və əkilən toxumun 25 misli qədər məhsul yığılırdı. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 500 xalvara yaxın və yaxud 10 min pud çəltik yığılmışdı.²

Pambıqçılıq Naxçıvan diyarının əhalisi üçün çox faydalı məşğuliyyət idi və demək olar ki, bütün mahallarda əkilirdi. Əldə olan məlumata görə, Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 20 kəndində, Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının dörd kəndində və Ordubad bölgəsinin torpaqlarının 250 xalvarında pambıq əkilirdi. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 300 xalvara yaxın və yaxud 6 min pud pambıq yığılmışdı.³

Naxçıvan diyarında, xüsusilə Dərələyəz mahalında əkilən kə tandan, əsas etibarilə yağ almaq üçün istifadə olunurmuş.⁴ Arıçılıq və ipəkçiliklə əsasən, Ordubad bölgəsində məşğul olurdular. İpəkçilik kənd təsərrüfatının o qədər gəlirli sahəsi idi ki, hər tut ağacından ildə 1 manat 20 qəpik vergi alınır.⁵ Bütün Ordubad bölgəsində 100 min tut ağacı var idi ki, bunun da 10%-i, yəni 10 min ədədi Ordubad şəhərində yerləşirdi.⁶

Heç də təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin 20-ci illərində Ordubad şəhərində 200 pud ipək istehsal olunurdu.⁷

Bostançılıq Naxçıvan diyarı əhalisinin gündəlik güzəranı

¹NƏST, s. 191.

²Yenə orada.

³Yenə orada, s. 89-191.

⁴Yenə orada, s. 205.

⁵Yenə orada, s. 195, 199.

⁶Yenə orada, s. 195.

⁷Yenə orada, s. 90.

üçün çox əhəmiyyətli idi. Bostançılıqla Əlincə mahalında və Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla, eyni adlı mahalın 26 kəndində məşğul olurdular. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsinin əkilən torpaqlarının 50 xalvarında bostan əkilirdi ki, buradan da yarım milyon pud məhsul (görünür, qarpız və yemiş) yığılırdı.

Üzüm bağlarının əksəriyyəti Naxçıvan bölgəsində becərilirdi. Burada 30 xalvara yaxın üzüm bağı var idi. Əsas etibarilə, kişmiş üçün istifadə edilən bir xalvar üzüm sahəsindən 400 batmana yaxın məhsul yığılırdı.¹ Ümumiyyətlə, Naxçıvan şəhərində XIX əsrin 20-ci illərində 12 min batmana yaxın üzüm yığılırdı.

Ordubad şəhərinin və eyni adlı bölgənin mahallarında bağçılıq əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Ordubad bölgəsində 200 xalvar əkin sahəsində meyvə bağları salınmışdı ki, bunun da 30 xalvarı Ordubad şəhərində və onun ətrafında yerləşirdi.²

Naxçıvan diyarında əkilib-becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarının bir qismi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Naxçıvan bazarında buğdanın bir batmanının qiyməti 40 gümüş qəpik, unun bir batmanı 50 gümüş qəpik, arpanın bir batmanı 30 gümüş qəpik idi. Darı ən ucuz dənli bitkilərdən idi, onun hər batmanı 20 gümüş qəpiyə müəyyən edilmişdi. Çəltiyin qiyməti isə buğdanın qiyməti kimi 40 gümüş qəpik olmuşdu. Naxçıvan bazarında ən bahalı kənd təsərrüfatı məhsulu olan pambığın bir batmanının qiyməti 4 manat 50 qəpiyə bərabər idi.³

Ordubad bazarında isə pambığın qiyməti, Naxçıvan bazarında bu məhsula qoyulan qiymətdən nisbətən baha idi, bir batman pambıq, adətən, 5 manat 50 qəpiyə satılırdı.

Ordubad bölgəsində əhalinin bir qismi ipəkçiliklə məşğul olur, əldə etdiyi məhsul həm məişətdə işlədilir, həm də bazara çıxarılırdı. Burada əldə edilən ipək, keyfiyyət etibarilə müxtəlif

¹NƏST, s. 91.

²Yenə orada, s. 195, 197, 198.

³Yenə orada, s. 97.

olduğu üçün, onun bazar qiyməti də müxtəlif idi. Məsələn, birinci növ ipəyin qiyməti Ordubad bazarında 12 tükənə, ikinci növünün qiyməti isə 7 tükənə bərabər idi.¹

Kənd təsərrüfatı məhsulları yerli bazarlarda satılmaqla bərabər, eyni zamanda qonşu xanlıqlara və ölkələrə də ixrac edilirdi. Ordubad bölgəsindən ən çox meyvə və meyvə qurusu ixrac olunurdu. Meyvə qurusu Tiflisə, meyvənin özü isə İrana, Qaradağ xanlığına aparılır və orada buğdaya dəyişdirilirdi.²

Naxçıvan diyarında əhalinin həm əkinçilik, həm də heyvandarlıqla məşğul olması, onlardan yığılan vergilərin çeşidinə və həcminə öz təsirini göstərirdi.

Həmin məsələlərin tədqiqatı mövzumuza uyğun gəlmədiyi üçün, bu barədə ətraflı danışmayacağıq. Təkcə onu qeyd etməliyik ki, tədqiqatçılar xanlıqlar dövründə Azərbaycanda otuzdan artıq vergi növünün mövcud olduğunu göstərir³. Belə bir vəziyyəti Naxçıvan xanlığına da şamil etmək olar. Bu isə əhalinin məşğuliyyətinin də çoxsaylı olmasına bir işarədir. Xanlıqlar dövründə əhalidən kənd təsərrüfatı vergilərindən savayı «mancanaq pulu» və ya «dəyirman pulu» vergiləri də alınır.

Məlumdur ki, «manacaq pulu» ev şəraitində mancanaqdan, yəni toxucu dəzgahından istifadə edən toxuculardan alınır. «Dəyirman pulu» isə şübhəsiz ki, dəyirman sahiblərindən toplanır. Belə misalların sayını artırmaq da olardı. Gətirdiyimiz misallar bir daha əhalinin məşğuliyyətinin rəngarəng olmasını göstərən dəlillərdəndir.

¹ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана... с. 122.

² NƏST, s. 202.

³ Бах: İ.P.Petruşevski. Göstərilən əsəri.

II.3. Maldarlıq

Naxçıvan xanlığında əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən birini də maldarlıq təşkil edirdi. Xanlığın dağətəyi və dağlıq bölgələri maldarlığın inkişafı üçün daha əlverişli idi. Bununla belə, mənbələrdə kənd təsərrüfatının bu sahəsi ilə bağlı faktiki materialın qıtlığı onun tədqiqi işini xeyli çətinləşdirir. Buna baxmayaraq mövcud faktiki materiallar əsasında qarşıya qoyduğumuz məsələni heç olmazsa, ümumi şəkildə həll etməyə cəhd edəcəyik.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da kənd təsərrüfatında, əkinçilikdən sonra ən mühüm sahə maldarlıq idi¹.

Kənd əhalisi qədim təsərrüfat sahəsi olan maldarlıqla, iqlim şəraiti imkan verdiyinə görə, Naxçıvan diyarının, demək olar ki, bütün mahallarında məşğul olurdu². Naxçıvan diyarının bir çox mahallarında, xüsusilə Dərələyəz mahalının şərq hissəsində maldarlıq üçün lazım olan otlaqların çoxluğundan, burada maldarlıq əhalinin əsas məşğuliyyətinə çevrilmişdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki buradakı torpaq sahələrinin əksəriyyəti əkinçilik üçün yararsız olduğuna görə otlaqların sahəsi daha çox idi³.

Xök mahalında da vəziyyət eynilə belə idi. Burada suyun azlığından torpaqların çoxu əkilib-becərilmiş və ona görə də həmin yerlər otlaq kimi istifadə olunurdu. Ordubad bölgəsində də xeyli otlaq yeri olduğu qeyd edilir.⁴

Mənbələrdən aldığımız məlumata görə, Naxçıvan diyarında buynuzlu heyvanların sayı nəqliyyat heyvanlarından təqribən 10 dəfə çox idi. Naxçıvan diyarında qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdir.

XIX əsrin birinci rübündə buynuzlu və nəqliyyat heyvanla-

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 789, 795.

² NƏST, s. 92.

³ Yenə orada, s. 81.

⁴ NƏST, s. 77, 199.

rının həm sayı, həm də aralarındakı nisbət baxımından, Ordubad bölgəsində vəziyyət Naxçıvan bölgəsindəki vəziyyətlə, demək olar ki, eyni idi.

Ordubad bölgəsində də qoyunçuluq, digər sahələrlə müqayisədə nisbətən inkişaf etmişdi. Eyni zamanda buynuzlu heyvanların sayı nəqliyyat heyvanlarının sayından təqribən 13 dəfə çox idi. Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirindən müəyyən etmək olur ki, Ordubad bölgəsində nəqliyyat heyvanları arasında dəvə barəsində də məlumat verilir. Lakin dəvənin hansı mahallarda olması haqqında isə heç bir məlumat verilmir. Güman etmək olar ki, dəvədən əsas etibarilə ən çox ticarətlə məşğul olan yerlərdə istifadə olunurdu.

Maldarlıq sahəsində, Ordubad bölgəsində vəziyyət Naxçıvan bölgəsi kimi olsa da, heyvanların miqdarı sahəsində o, Ordubad bölgəsindən xeyli irəlində idi. Dəvələrin sayı çıxılmaq şərti ilə istər heyvanların ümumi sayı, istər buynuzlu heyvanlar (69%), istərsə də nəqliyyat heyvanları (74",4%) və eyni zamanda bütün digər göstəricilər baxımından (öküz və camışın ümumi sayının 89,3%-i, qoyun, qoç və keçilərin 60%-i, atların 88,7%-i, ulaqların 61,5%-i) çoxluğu Naxçıvan bölgəsinin payına düşürdü.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra tərtib olunan məlumatlara görə, Naxçıvan dairəsi üzrə 96733 heyvan var idi ki, bunların da 92,7%-i (89725 baş) buynuzlu heyvan, 7,3%-i isə (7048 baş) nəqliyyat heyvanı idi. Xanlıq dövründən miras qaldığına görə, ümumi təsəvvür yaratmaq üçün, həmin rəqəmlərdən istifadə etmək olar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan və Ordubad bölgəsində maldarlığın başqa sahələrinə nisbətən qoyunçuluq xeyli inkişaf etmişdi (burada heyvanların ümumi sayının 62,4%-i qoyunların payına düşürdü).

Heyvanların mahallar üzrə paylanmasına gəldikdə isə onların mühüm hissəsi Bilev (39,9%) və Dəstə (23,8%) mahallarının payına düşürdü. Bunlardan sonra ardıcılığa görə Ordubad şəhəri daxil olmaqla eyni adlı mahal (18,5%), Cənənb (9,5%) və Əylis (8,3%) mahalları gəlirdi.

Bir baş qoyun və keçidən ildə 3,8 batman və yaxud 4,5 funt¹ və ya hər 9 qoyun və keçidən 1 pud yun almaq mümkün idi.² Belə olduğu halda, Naxçıvan diyarı üzrə 69953 baş qoyun və keçinin olduğunu nəzərə alsaq, hər il alınan yunun həcmnin 7772,5 puda bərabər olduğunu söyləyə bilərik.

Hər bir sağmal inək və camışdan ildə 3 batman yağ almaq mümkün idi. Hesablamalara görə, hər üç inək və camışdan biri sağmal olurdu.³ Hər üç qoyun və keçinin sağmal kimi qəbul etməyi təklif edən İ.Şopenin fikrincə, hər bir qoyun və keçinin südündən ildə 2 batmana qədər pendir almaq mümkün idi.⁴

Bundan əlavə, maldarlıq, sənətkarlığın mühüm sahələrindən olan dəriçiliyin inkişafı üçün də əhəmiyyətli idi. Əgər Naxçıvan diyarında Rusiyanın işğalından sonra xırda və iribuynuzlu heyvanların sayının 102706 baş olduğunu nəzərə alsaq, onda təqribən bir o qədər sayda dəri alındığını söyləyə bilərik.

Maldarlardan vergi, bilavasitə saxladıqları heyvanlardan əldə etdikləri məhsulla bağlı idi. Süd verməyən və yalnız tarla işlərində istifadə olunan öküz və kəl üçün kəndlilərdən vergi alınmırdı.⁵ Heyvanların ətindən, südündən, dərisindən istifadə edən kəndli ildə bir dəfə «mal pulu» adı ilə vergi verməli idi. «Mal pulu» vergisini, adətən, inək, camış, qoyun, ulaq, yük atı saxlayan kəndlilər verirdilər: hər bir camış üçün gümüş pulla 1 manat, inək üçün 50 qəpik, bir qoyun üçün 20 qəpik, bir ulaq üçün 50 qəpik, bir yük atı üçün 2 manat 20 qəpik «mal pulu» vergisi ödənilirdi.⁶

Yuxarıda gətirilən dəlillər əsasında biz Naxçıvan diyarında maldarlığın ümumi coğrafiyasını verməyə səy göstərdik. İqlim və coğrafi şəraitə əsasən Naxçıvan diyarında qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Buna imkan verən əsas amil müvafiq

¹ Funt — 409,5 q-a bərabərdir.

² İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 794-795.

³ Yenə orada, s. 793.

⁴ Yenə brada, s. 795.

⁵ NƏST, s. 103.

⁶ Yenə orada.

otlaqların çoxluğu, bəzi bölgələrdə isə, xüsusilə Dərələyəz mahalında bərəkətli torpaqların əkin üçün yararlı deyil, otlaq kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Türkmənçay müqaviləsinə qədər Naxçıvan xanlığının ərazisində ardı-arası kəsilməyən müharibələrin aparılması da kənd təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, maldarlığın inkişafına da mənfi təsir göstərmişdir.

II.4. Sənətkarlıq

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən xanlıqlar dövrünü Naxçıvan xanlığında sənətkarlığın inkişafı üçün heç də əlverişli dövr hesab etmək olmaz. Demək olar ki, fasiləsiz davam edən ara müharibələri və yadelli hücumlar, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvan xanlığında da sənətkarlığın inkişafına ağır zərbə vururdu. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, bölgənin bol xammal ehtiyatlarına malik olması və sənətkarların əsrlər boyu qazandıqları istehsal vəsaitləri bu sahədə hətta müəyyən uğurların əldə edilməsinə şərait yaradırdı.

Sənətkarlıq qədim zamanlardan Naxçıvan diyarında əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur.¹ Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Başqa şəkildə desək, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən isə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi.

Öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan diyarının əsas şəhərləri olan istər Naxçıvan, istərsə də Ordubadda sənətkarlıq o qədər də yüksək səviyyədə olmamışdır. Bununla belə sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da

¹ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана, с. 9; Г.Б.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку: 1965,с. 129.

sənayesinin özəyini təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, sənətkarlığı təkcə şəhərlərə aid etmək səhv olardı. Çünki kənd yerlərində ilkin tələbatı kənd sənətkarları — xüsusilə dəmirçilər, nalbəndlər, dulmuşular və bu kimi sənətkarlar təmin edirdilər. Kənd yerlərində sənətkarlığın inkişafında aztorpaqlı kəndlilərin rolu daha böyük idi. Çünki az olan məhsulu yığdıqdan və kiçik torpaq sahəsini əkdikdən sonra, bekar qalan kəndlilər, istər-istəməz sənətkarlıqla məşğul olurdular. Kəndlilər qış dövründə sənətkarlıqla [49-50] daha çox məşğul olurdular. Belə hallar qışı sərt keçən Naxçıvan xanlığında daha çox gözə çarpırdı. Çox cəhətli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər ilk növbədə öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyaclarını nəzərə alırdılar. Belə ki, kəndli ailələri çörək bişirir, ipək lifləri açır, yunu darayır, yun sapları əyirir, rəngləyir, geyim paltarları tikir, dəri aşılayır, çarıq tikir, xalça toxumaqla məşğul olur, əl dəyirmanlarında un üyüdür. yaşayış evi və tövlə inşa edir, əmək alətləri hazırlayır, dülgərlik və dəmirçiliklə də məşğul olurdular.

Naxçıvan xanlığında elə bir kənd yox idi ki, orada sənətkarlıqla məşğul olunmasın. Lakin kəndlərdə sənətkarlıq müəyyən qədər inkişaf etsə də, bu əsasən daha çox şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan xanlığının siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində mərkəzləşmişdi.

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda aşağıdakı sənət və peşə mövcud idi: dərzisi, papaqçı (börkçi), çəkməçi (başmaqçı), zərgər, sərrac, dəmirçi, misgər, toxucu, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bənna, xarrat, dülgər, şüşəsaz, keçəçi, palançı, dabbağ, bəzzad, kababçı və s. Sənətkarlıqda primitiv texnikadan istifadə edildiyindən hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb olunurdu.

Yuxarıda sadalanan sənət növlərindən Naxçıvan xanlığında toxuculuq, xüsusilə pambıq parça toxumaq sənətinin daha geniş yayılmasını mübaliğəsiz qeyd etmək olar. Toxuculuqla məşğul olan hər bir ailədə, demək olar ki, primitiv da olsa əyirici və toxucu dəzgahı (mancanaq) var idi. Bu barədə İ.Şopenin əsərində oxuyuruq:

«Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edirlər. Hər ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırlar».¹

Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə, təkcə Naxçıvan şəhərində 40 ailədə bez parça toxunurdu. Toxuculuq məhsulları əsasən ilk növbədə hər bir ailənin öz təsərrüfat və məişət tələbatını ödəyirdi. Naxçıvanda boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanılmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu [50-51].

Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Burada hasil olunan adi şüşələrlə yanaşı şəbəkələrin hazırlanmasında istifadə olunan al-əlvan şüşələr də hazırlanırdı. «Məndarən»da («Matenadaran») saxlanılan mənbələrin birindən məlum olur ki, İrəvan xanlığının hakimi Hüseynəli xan Naxçıvana məktub göndərərək Kəlbəli xandan xahiş edir ki, İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə şəbəkəsi üçün, 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərsin.² Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, son zamanlara kimi elə təsəvvür yaranmışdı ki, Azərbaycanda al-əlvan şəbəkə şüşələri yalnız Şəki xanlığında mövcud idi. Lakin yuxarıda gətirilən misaldan aydın olur ki, şəbəkənin coğrafiyası təkcə Şəki xanlığı ilə məhdudlaşmırdı. Digər tərəfdən, onu da qeyd etməliyik ki, şüşə hazırlamaq o qədər də asan peşə deyildi. Beləliklə, elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanın şüşə istehsal edən sənətkarları öz məhsullarını xaricə göndərmək iqtidarında idilər. Bu isə həmin sənətkarların yüksək iş qabiliyyətinə malik olmalarına işarədir.

Sənətkar emalatxanaları, dükanlar, əsasən bazar meydanlarında cəmləşirdi. Bu isə başlıca olaraq yerli, xarici və tranzit ticarətlə bağlı idi.

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 851.

² Məhəmməd Müslüm. İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791). «Matenadaran», 233-cü sənəd, vərəq 21. həmin mənbəni fars dilindən Azərbaycan dilinə t. e. n. H. Ə. Dəlili çevirmiş və Azərbaycan EA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivinə təqdim etmişdir. Biz həmin tərcümədən istifadə etmişik.

Naxçıvan bazarında irili-xırdalı 138 dükən vardı¹. Onlardan yeddisi papaqçı, on biri çəkməçi, ikisi zərgər, beşi yəhər hazırlayan, biri qalayçı və digər sənətkara məxsus idi.²

Naxçıvan bazarında dükənsiz fəaliyyət göstərən peşə sahibləri də var idi ki, onları peşələri üzrə bu və ya digər yerlərdə işləmək üçün dəvət edirdilər. Həmin peşə sahiblərinə daşyonan (daşkəsən), bənnə, xarrat, dülgər və b. daxil idilər.³

Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükən (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi.

Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişafı sayəsində əldə edilən yun, xalçaçıları lazımi qədər xammalla təmin edirdi.

Naxçıvan xalçaçılarının hazırladıqları gəbə, palaz, xalça, cecim, məfrəc evin otaqlarını bəzəmək üçün, xurcun və çuval, yola çıxanlar üçün istifadə olunurdu.

Naxçıvan diyarında əhəmiyyətinə, görə ikinci şəhər sayılan Ordubadda da sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Lakin Naxçıvan şəhərinə görə, Ordubad sənətkarlarının fəaliyyəti müəyyən qədər məhdud idi. Ordubadda boyaqçılıq, dəri aşılama və dulusçuluq başqa sənət sahələrinə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Burada səkkiz dəri aşılaman dükən, iki keçəçi dükən, bir boyaqxana və bir də dulusçu dükən fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, Ordubad şəhərində otuz sənətkar dükən var idi ki, onlardan da yuxarıda adını çəkdiyimiz sənətlərdən savayı, dərzilər, çəkməçilər, dəmirçilər, dəlləklər öz peşələri ilə məşğul olurdular.

Ordubadda, Naxçıvandan fərqli olaraq, qadınlar ev şəraitində inək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalığı baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu.

¹ NƏST, s. 96.

² Yənə orada, s. 94, 96, 202; A.Сумбатзаде. Промышленность, Азербайджана, с. 849.

³ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 945.

Naxçıvan diyarında şəhərlərdən savayı, Dərələyəz mahalında, başqa kənd yerlərindən fərqli olaraq, əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Mahalda toxuculuq daha çox inkişaf etmişdi. Burada da, əsasən, xalça, ipək və bez parçalar toxunardı.

Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan, qeyd edildiyi kimi, qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satılmağa aparılırdı.¹ Naxçıvan diyarında toxunmuş pambıq parçaları yerli tacirlər Türkiyə şəhərlərinə, o cümlədən Qarsa, Bəyazidə, habelə Gürcüstana aparırdılar. Əldə edilən məlumatlara görə, bir ildə Türkiyənin Qars və Bəyazid şəhərlərinə, Naxçıvan diyarından 15 min puda qədər pambıq parça aparılırmış.²

Ordubad şəhərində pambıq parçalarla yanaşı, xarici bazara ən çox ehtiyac duyulan ipək parçalar da ixrac edilirdi.³

Yuxarıda deyilənlərdən elə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın coğrafiyası, əsas etibarilə ölkənin iqlim şəraitindən və təbii sərvətlərindən asılı idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, əhalisinin böyük bir hissəsi maldarlıqla məşğul olduğu üçün burada yundan hazırlanmış məmulat sənətkarlar tərəfindən hazırlanan əşyalar arasında ümdə yerlərdən birini tuturdu. Bez və digər pambıq parçaların sənətkarlar tərəfindən hazırlanması da bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə, xüsusilə pambıqçılıqla əlaqədar idi. Lakin bu o demək deyildir ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın digər növləri olmamışdır. Doğrudur, Naxçıvan diyarında ustalar sənətkarlığın başqa sahələri sahəsində də çalışırdılar. Lakin həmin sənətkarların taleyi əsas etibarilə gəlmə xammaldan asılı idi.

¹ NƏST, s. 44.

² Yenə orada, s. 96.

³ Yenə orada, s. 202.

III FƏSİL

NAXÇIVAN XANLIĞININ ŞƏHƏR HƏYATI

Son orta əsrlərdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də cərəyan edən hadisələr şəhər həyatının inkişafı yolunda ciddi əngələ çevrilmişdi. Öyrənilən dövrdə bölgənin Naxçıvan və Ordubad kimi əsas şəhərləri öz tarixlərinin dərin tənəzzül dövrünü yaşayırdılar. Vaxtaşırı baş verən çəkişmələr və yadelli hücumlar hər iki şəhərin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən ticarət və sənətkarlığa ağır zərbə vurmuş, ictimai və yaşayış binalarının əksəriyyətini yararsız hala salmışdı. Heç də təsadüfi deyil ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş bir çox xarici ölkə səyyahları Naxçıvanı qədim, lakin ciddi dağıntılara məruz qalmış bir şəhər kimi təsvir edirlər. Onu da göstərmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri əvvəllər də ciddi dağıntılara məruz qalmış, lakin hər dağıntıdan sonra özlərində güc taparaq əvvəlki qüdrətlərini bərpa edə bilmişdir. Son orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsi şəhərlərində gedən prosesləri düzgün qiymətləndirmək üçün onların əvvəlki tarixlərinə qısaca nəzər yetirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlumdur ki, dünyanın hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində də, şəhərlərin inkişafı bir çox iqtisadi, siyasi və coğrafi xarakter daşıyan amillərlə sıx bağlı olmuşdur. Bu amillər içərisində ilk növbədə, əmtəlik məhsul istehsalının və müəyyən bölgə daxilində ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şəhərlərin inkişafında, xarici və tranzit ticarətin də mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etməliyik. Şəhərlərin inkişafında onların coğrafi mövqeyi həlledici amillərdən biri idi. Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri də uzun müddət, ölkənin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən olmaqla, xarici ticarətdə də xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu baxımdan Culfa və Əylis şəhərlərinin yaranması tarixini misal göstərmək

olar. Belə ki, mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən bu şəhərlərdə əhalinin başlıca məşğuliyyəti əsasən ticarət olmuşdur.

Şəhərlərin inkişafında rol oynayan sırf iqtisadi amillərlə yanaşı, bu prosesə mənfi təsir göstərən qeyri-iqtisadi xarakter daşıyan amillər də mövcuddur. Belə amillər sırasına, ayrı-ayrı şəhərlərdə və bütövlükdə ölkə miqyasında məhsuldar qüvvələrə hədsiz dağıdıcı təsir göstərən yadelli işğalçıların hücumlarını, feodal ara müharibələrini, zəlzələləri, kütləvi yoluxucu xəstəlikləri və s. aid etmək olar.

Orta əsr şəhərlərinin inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri də onların ayrı-ayrı dövlətlərin və sülalələrin inzibati mərkəzlərinə, iqamətgahlarına çevrilməsi idi. Paytaxt və ya iqamətgaha çevrilən bu və ya digər şəhər, başqa şəhərlərlə müqayisədə böyük üstünlüklərə malik olurdu ki, bu da həmin şəhərlərin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Belə şəhərlər, inzibati mərkəz olmayan digər şəhərlərlə müqayisədə daha yaxşı mühafizə edilir, çox hallarda iqtisadi xarakterli bir sıra imtiyazlara malik olurdu. Bu isə, öz növbəsində, həmin şəhərlərdə əhalinin sürətlə artmasına, onların mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmələrinə gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan öyrəndiyimiz bölgənin ən qədim şəhərlərindən olan Naxçıvanı nümunə göstərmək olar.

Naxçıvan diyarında tarixin keşməkeşlərindən keçib, öyrəndiyimiz dövrə qədər çatan şəhərlərin təkamül inkişafına nəzər salmağı məqsədə uyğun hesab edirik. Əsaslı hələ eramızdan əvvəl qoyulmuş **Naxçıvan şəhəri** öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə Azərbaycanın Atabəylər dövründə çatmışdı.¹ Müəyyən müddət ərzində Eldəgizlər sülaləsinin iqamətgahlarından birinə çevrilən bu şəhər, dövrünün ən böyük şəhərləri sırasına daxil olmuşdu. Araz çayı sahilindəki hündürlükdə salınmış Naxçıvan

¹ Bu barədə ətraflı bax: A.A.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956, с. 52; R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 44-67; M.X.Гейдаров. Города и городское ремесло, с. 30-31; 3.M.Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1985, s. 189-191.

şəhəri, möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu.¹ Şəhərdə ictimai əhəmiyyət kəsb edən çoxlu binalar, gözəl saraylar, köşklər, məscidlər, məqbərələr, mədrəsələr var idi.²

Bu dövrdə Naxçıvan şəhəri, özünün yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsulları ilə də məşhur idi. Yerli sənətkarlar həm daxili, həm də xarici bazar üçün müxtəlif parçalar, xalça, palaz, xurcun, keçə, çuxa, müxtəlif ev əşyaları, dulusçuluq məmulatları və həmçinin misdən, qiymətli metallardan hazırlanmış məhsullar istehsal edirdilər. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, bu dövrdə, Naxçıvan şəhərində təxminən 150-200 min nəfər əhali yaşayırdı³.

Monqol işğallarının başlanması ilə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında yeni bir mərhələnin, iqtisadi tənəzzül və dağıntı mərhələsinin bir növ «əsas» qoyuldu. Səfəvilər dövlətinin yaranmasınadək davam etmiş bu mərhələdə, xüsusilə onun ilk çağlarında Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Naxçıvan şəhəri də, kütləvi dağıntıya və qırğına məruz qalmışdı.⁴ XIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bir çox şəhərlərini gəzmiş səyyah Vilhelm Rubruk monqol işğallarının ağır nəticələri haqqında qiymətli məlumatlar verir. Naxçıvan şəhərinin vəziyyətini təsvir edərkən V.Rubruk yazırdı ki, monqollar, şəhəri demək olar ki, boş səhraya çevirmişdilər.⁵

Monqol işğallarının ağır nəticələrinə baxmayaraq Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Naxçıvan şəhəri də, XIII əsrin sonlarından başlayaraq tədricən bərpa olunmağa başlamışdı.

¹ Н.Д.Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XII в. на персидском языке. «Ученые записки ИВ АН СССР». Т. IX, 1954, с. 208-209.

² Yənə orada.

³ R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 60-61 (t.e.d. M.X.Heydərov bu rəqəmə şübhə ilə yanaşır və göstərir ki, həmin dövrdə Naxçıvan şəhərində təxminən 80-100 min nəfər əhali yaşayırdı. Bax: M.X.Heydərov. Göstərilən əsəri, s. 31).

⁴ И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. - М. - Л., 1960, с. 36.

⁵ Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны - СПб., 1882, с. 171.

Bununla belə, XIV-XV əsrlərdə baş vermiş siyasi çəkişmələr şəhərin inkişafına mane olmuş, ona özünün əvvəlki qüdrət və əzəmətini tamamilə canlandırmağa imkan verməmişdi [56-57].

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ərazisində Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi, ölkənin iqtisadi həyatının, o cümlədən şəhərlərinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdə, Azərbaycanda əvvəllərdən mövcud olan mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlər yenidən fəaliyyətə başladı. Yaranmış siyasi şərait Naxçıvan bölgəsində də şəhər həyatının inkişafına müsbət təsir göstərmiş oldu. Vaxtı ilə kiçik yaşayış məntəqələri olan Ordubad, Əylis, Culfa və qismən də Azad (bəzi mənbələrdə Aza) nəinki Naxçıvan bölgəsinin, eləcə də bütün Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan şəhərlərə çevrilmişdilər.¹

XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlər arasında **Culfa** xüsusilə diqqəti çəkir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Araz çayı sahilindəki qayalıqlar arasında yerləşən Culfa şəhərində, əhalinin başlıca məşğuliyyəti ticarət olmuşdur.² Bu da təsadüfi deyildir ki, səkkiz min ailənin yaşadığı Culfa şəhərinin əhalisi «əkinə yararlı torpaq sahələri olmadığından özlərini ancaq ticarətlə saxlaya bilirdilər».³ Lakin XVII əsrin əvvəllərində yeni qüvvə ilə qızıqşan Səfəvi-Osmanlı müharibələri, Culfa şəhərinin yerlə yeksan olunmasına və onun bir şəhər kimi sıradan çıxmasına gətirib çıxartdı. Şəhər türklərin əlinə keçməsinə deyərək, Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas 1603-cü ildə şəhər əhalisini İsfahan şəhərinin yaxınlığına köçürdü, Culfanı isə tamamilə xarabazarlığa çevirdi.⁴ I Şah Abbasın əsas məqsədi bu idi ki, Culfa tacirlərinin fəaliyyətindən istifadə edərək, paytaxt seçdiyi İsfahan şəhərinin ticarətini genişləndirsin. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahlarının əsərlərinə

¹ M.X.Heydərov. Göstərilən əsəri, s. 868.

² С.В.Тер-Аветисян. Город Джуга. Материалы по истории торговых сношений джультфинских купцов в XVI-XVII вв. Тбилиси, 1939, с. 66-68.

³ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s.868.

⁴ Yene orada.

istinad edən t.e.d. Ə.Ə.Rəhmanın yazılarından məlum olur ki, Culfa şəhəri uzun müddət xaraba vəziyyətində qalmaqda davam etmişdir.¹

Orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinin yüksəliş dövrü keçirən şəhərlərindən biri **Ordubad** idi. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı dəfələrlə dağıntıya məruz qalmasına baxmayaraq, şəhər hər dəfə bərpa olunmuş və əvvəlki qüdrətini yenə də özünə qaytara bilmişdir. Bunu, hər şeydən əvvəl, Səfəvi hökmdarlarının, ilk növbədə I Şah Abbasın Ordubada göstərdiyi himayədarlıqla əlaqələndirmək lazımdır. Şah Abbasın əmri ilə Ordubad şəhəri dövlətə verilən bütün vergilərdən azad edilmişdi.² Çox güman ki, ordubadlılara vergi immunitetinin verilməsində, I Şah Abbasın əslən Ordubaddan olan baş vəziri Hatəm bəy Ordubadının rolu az olmamışdır.

Naxçıvan diyarının şəhərləri içərisində XVI-XVII əsrlərdə yenidən yüksəliş dövrü keçirən **Azad (Aza) şəhəri** də diqqəti çəkir. Bu şəhər Araz çayının sol sahilində, Culfa ilə Ordubad arasında yerləşirdi.³ Azad şəhəri beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Şəhərdə və onun ətrafında istehsal edilən biyan kökü, əhalinin xarici ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Şəhərin geniş xarici ticarət əlaqələrinin və burada dörd karvansaranın mövcud olması dediklərimizi bir daha sübut edir.⁴ Azad şəhəri, XVII əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin çiçəklənən şəhərlərindən biri olduğundan, səyyahların diqqətini cəlb etmişdi. XVII əsrə aid mənbələrdə şəhərin adı müxtəlif formalarda — Azad, Azadçıran və s. şəkillərdə verilir. Fransız səyyahı Tavernye bu şəhəri Əsədabad, Məcidəddin əl-Hüseyni isə Azadabad adlandırırlar.

Naxçıvan bölgəsinin mühüm ticarət mərkəzlərindən biri də

¹ А.А.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 170.

² Azərbaycan tarixi, I cild. Bakı, 1961. s. 191; M.S.Neymətova. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı, 1963, s. 31-37.

³ М. X. Heydərov. «Aza» — Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 1976.

⁴ М. X. Гейдаров. Города..., с. 869.

Əylis şəhəri idi. XVII əsrdə burada 10 min ailə yaşayırdı.¹ Əgər bu rəqəmin reallığını qəbul etsək və hər ailədə orta hesabla 5 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, göstərilən dövrdə Əylisdə təxminən 50 min nəfər adamın yaşadığını söyləyə bilərik. XVII əsrdə Əylis şəhərinin yüksəliş dövrü keçirdiyini digər mənbələr də təsdiq edir. Hətta XVII əsrin sonlarında ümumi iqtisadi tənəzzül şəraitində belə, bu şəhər öz ticarət əhəmiyyətini itirməmişdi. Culfa şəhəri dağıldıqdan sonra Əylis şəhərinin ticarət əhəmiyyəti daha da artdı. Əsrin sonunda burada yeni bazar və karvansaranın tikilməsi² də yuxarıda deyilən fikirləri bir daha sübut edir.

Naxçıvan bölgəsinin digər şəhərlərindən fərqli olaraq Əylis şəhəri, ölkəni bürümüş iqtisadi tənəzzülə və dəfələrlə yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalmasına baxmayaraq, XVIII əsrin ortalarında öz əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra, keçmiş Səfəvilər dövlətinin ərazisini bürümüş qanlı müharibələr bu dəfə Əylis şəhərindən də yan keçmədi. Məhz XVIII əsrin ortalarında Əylis şəhəri tamamilə dağıdılmış, şəhər ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini itirmişdi. Mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1751-1752-ci illərdə Azərbaycanın cənub vilayətlərində, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Azad xan Kartli-Kaxetiya çarlığına hücum edərkən,³ yolüstü Əylis şəhərini də mühasirəyə almışdı.⁴ Şəhər əhalisi düşməyə ciddi müqavimət göstərsə də, uzunmüddətli mühasirəyə tab gətirməyib, nəticədə məğlubiyətə uğradı. Şəhəri ələ keçirdikdən sonra Azad xan əhalinin xeyli hissəsini qırdı, şəhərin özünü isə yerlə yeksan etdi⁵. Sonralar

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 869.

² Дневник Закария Акулиского. - Ереван, 1939, с. 121.

³ С.М.Алиев. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха. Вах: Иран. История и культура в средние века и новое время. М., 1980, с. 42; Г. Кикодзе. Ираклий II. Тбилиси, 1945, с. 33-35.

⁴ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, 358-ci sənəd, v. 6.

⁵ Yəne orada.

Əylis şəhərinin yerində onun ticarət və sənətkarlıq ənənələrini qismən davam etdirən üç böyük kənd — Aşağı Əylis, Yuxarı Əylis və Varakort kəndləri meydana gəldi.¹ XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş təsvirlərdən aydın olur ki, adları çəkilən hər üç kənddə əhalinin başlıca məşğuliyyəti ticarət və sənətkarlıq olmuşdur.²

Naxçıvan bölgəsinin ən böyük şəhəri sayılan Naxçıvanın da tarixi faciəli olmuşdur. XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində, yeni qüvvə ilə qızıışan Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində, şəhər xeyli dağıntıya məruz qalmışdı. Onu da qeyd etməliyik ki, XVII əsrin əvvəllərində gedən müharibə zamanı Naxçıvan həm Səfəvi, həm də Osmanlı qoşunları tərəfindən dağıdılmışdı.

Naxçıvanın strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Şah I Abbas, ilk əvvəl, bu şəhəri öz ordusunun dayaq məntəqəsinə çevirmək qərarına gəlmişdi.³ Lakin türk ordusunun hücumlarına tab gətirə bilməyən Səfəvi qoşunları, Naxçıvanı tərk etməyə məcbur olmuşlar. Düşməni hər hansı ərzaqdan məhrum etmək məqsədi ilə Səfəvi qoşunları, şahın əmrinə əsasən, geri çəkilməmişdən əvvəl, şəhərdə və bütövlükdə bütün vilayətdə böyük dağıntılar törədilər. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, 1605-ci ildə Naxçıvan şəhərindən və bölgəsindən 70 min adam İranın içərilərinə sürgün edilmişdi. «Böyük sürgün» adı almış tədbir zamanı Azərbaycanın digər yerləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri, ilk növbədə Naxçıvan şəhərinin özü, sözün həqiqi mənasında, xarabalığa çevrilmişdi. Bu dövrün hadisələrindən bəhs edən mənbələrdən birində göstərilirdi ki, həmin bölgədə Naxçıvandan tutmuş Vana qədər bir dənə də olsun yaşayış evi salamat qalmamışdı.⁴

¹ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, 358-ci sənəd, v. 57-109.

² Yenə orada, v. 57-109.

³ А.А.Рахмани. «Тарих-и алам-арайи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. - Баку: Элм, 1960, с. 99.

⁴ И.П.Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана вып. I. 1949, с. 278.

XVII əsrin 30-cu illərində Naxçıvan şəhəri yenidən böyük dağıntıya məruz qaldı. 1635-ci ildə Mehmed paşanın başçılıq etdiyi türk qoşunları hələ bərpa olmağa macal tapmayan şəhəri ələ keçirib, yenidən dağıtdılar.¹

Məlumdur ki, yüz ildən çox davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1639-cu ildə sülh bağlanmaqla nəticələndi. Ölkənin digər yerləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərinin də bərpası üçün əlverişli şərait yarandı. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə şəhər həyatına ələ ağır zərbə vurulmuşdu ki, XVII əsrin ikinci yarısında hərbi əməliyyatların kəsilməsinə baxmayaraq onu tam bərpa etmək mümkün olmamışdı. Bu baxımdan əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Övliyə Çələbinin məlumatları xeyli təəccüb doğurur. O yazır ki, türk işğalından sonra «bu yerlər xeyli abadlaşmışdır. Şəhərdə 10200 ev, 70 məscid və 40 ibadət xana, 20 karvansara, 7 hamam və 1000-ə yaxın dükan vardı».² Türk səyyahının verdiyi bu məlumatlar, digər mənbələrdə göstərilən məlumatlarla nəinki uyğun gəlmir, hətta müəyyən qədər ziddiyyət də təşkil edir. Belə ki, Övliyə Çələbidən xeyli sonra - 1664-cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Tavernye Naxçıvanın vəziyyətini təsvir edərək yazırdı:

«Naxçıvan çox böyük şəhərlərdən biri olmuşdur. O, Sultan Murad tərəfindən dağıdılmışdır. Orada çoxlu miqdarda gözəl məscidlərin xarabalıqları görünür».³

Tavernyedən təxminən on il sonra Azərbaycanda olmuş digər fransız səyyahı Şardenin məlumatı Övliyə Çələbinin yazısını təkzib edir. Onun yazdığına görə, bu dövrdə Naxçıvan şəhərinin ancaq mərkəzi hissəsi tikilib bərpa edilmiş, yerdə qalan hissəsi isə hələ xaraba vəziyyətdə qalmaqda davam edirdi.⁴ Şardenin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, vaxtı ilə 30 min ailənin

¹ R Məmmədov. Göstərilən əsəri, e. 136-137.

² Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII). Вып. 3. - М., 1983, с. 114115.

³ Sitat R.M.Məmmədovun göstərilən əsərindən götürülmüşdür (s. 137).

⁴ Путешествие Шардена. Тифлис, 1902, с. 12.

yaşadığı Naxçıvan şəhərində, XVII əsrin sonuncu rübündə cəmi 2 min ev var idi.¹ Bununla belə, Şarden şəhərdə gedən qızgın bərpa işlərindən söhbət açaraq Naxçıvanın «hər cür mallarla və ərzaqla» dolu olan zəngin bazarlarından və digər ticarət mərkəzlərindən də danışır.²

XVII əsrin sonu — XVIII əsrin əvvəllərində bütün ölkəni bürümüş ümumi iqtisadi tənəzzül şəraitində, Naxçıvan şəhəri də geriləmişdi. Bu dövrdə şəhərdə cəmi 6 min nəfər əhali yaşayırdı³. XVIII əsrin birinci yarısında Naxçıvan daha iki dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Əsrin 20-ci illərində şəhəri ələ keçirib dağıdan Osmanlı əsgərləri, burada 1735-ci ilə qədər qalmışlar. Bundan bir qədər sonra isə şəhər İran hökmdarı Nadir şahın orduları tərəfindən işğal olunub dağıdıldı. Naxçıvan şəhərinin keçirdiyi dağıntıları xarakterizə edən və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən rus tarixçisi V.M.Sısoyev yazırdı:

«Şübhəsiz ki, çox qədim şəhər olan Naxçıvan X əsrə qədər, bəlkə də çox əvvəllər meydana gəlmişdir. Onun sonrakı tarixini qısaca olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar. Hər 200-300 ildən bir şəhər özülünə qədər dağıdılmış, lakin hər dəfə yenidən bərpa edilmişdir».⁴

XIX əsr rus müəlliflərindən biri isə Naxçıvan haqqında yazırdı ki, hər dağıntıdan sonra «bu şəhər əvvəlki görkəmi ilə olmasa da, əfsanəvi simurq quşu kimi yenidən dirçəlirdi. O, XVIII və XIX əsrlərə özünün əvvəlki zənginliyi və gözəlliyini tamamilə itirmiş bir şəhər kimi daxil olmuşdu».⁵

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarı xanlıqlar dövrünə qədər özünün şəhərləri ilə zəngin olmuşdur. Lakin iqtisadi və xüsusilə siyasi amillərin təsiri altında bu şəhərlər ya özlərinin əvvəlki qüdrətini itirərək zəifləmiş, ya da tamamilə dağılaraq bir şəhər kimi tarix səhnəsindən silinmişdir. XVIII əsrin sonu — XIX

¹ Путешествие Шардена. Тифлис, 1902, с. 12.

² Yənə orada.

³ И. П. Петрушевский. Göstərilən əsəri, s. 302.

⁴ Е. М. Сысоев. Древности Нахичеванской АССР. - Баку, 1928, с. 89.

⁵ К.Н.Никитин. Göstərilən əsəri, s. 114.

əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində yalnız iki şəhər — Naxçıvan və Ordubad, sözün tam mənasında, orta əsr şəhərləri kimi qalmışdı. Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıqların meydana gəlməsi, başqa yerlərdə olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində şəhər həyatına müsbət təsir göstərmişdir. Bir sıra şəhərlərin, xanlıqların inzibati mərkəzinə çevrilməsi, xarici hücumların müvəqqəti olaraq dayanması şəhərlərdə ticarət və sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Naxçıvan xanlığının inzibati mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhərində, XVIII əsrin ortalarında yaşayış və inzibati binaların bir hissəsi bərpa olunmuş, iqtisadi, ictimai və mədəni həyat müəyyən dərəcədə dirçəlməyə başlamışdı.

Lakin XVIII əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq Naxçıvan xanlığında, feodal ara müharibələrinin Yeni qüvvə ilə şiddətlənməsi, əsrin 80-ci illərində Kartli-Kaxetiya çarlığının və Qarabağ xanlığının Naxçıvan xanlığını hədələməsi, 90-cı illərdə İran və rus qoşunlarının hücumları, XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələri iqtisadi həyatın digər sahələri kimi, şəhərlərə də olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur ki, Naxçıvan şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra da uzun müddət öz simasını dəyişdirə bilməmiş,¹ feodal şəhəri olaraq qalmışdır. Tədqiq etdiyimiz dövrdə Naxçıvan öz möhtəşəm bina və abidələri ilə fərqlənmirdi.

«Xan sarayından başqa, demək olar ki, Naxçıvandakı evlərin əksəriyyəti birmərtəbəli idi. Evlərin damları yastı və bir-birinə oxşayırdı».²

Şəhər evlərinin əksəriyyəti daş və palçıqla hörülmüş hündür hasarlarla əhatə olunmuşdur. Evlərin belə hasarlarla əhatə olunmasını tədqiqatçı K. Engelqard belə izah edir:

«Evlərin bu tipdə tikilməsini həm asiyalıların qısqançlığı ilə, həm də özlərini müdafiə etmək hissləri ilə izah etmək lazımdır. Çünki ardı-arası kəsilməyən basqınlar və təhlükə gözlənilirdi»

¹NƏST, s. 68.

²Yenə orada.

zamanda, hər ev bir qalanı əvəz edirdi».¹ Xanlıqlar dövründə «Azərbaycanda elə bir şəhər, yox idi ki, yadelli işğalçıların hücumundan və ya qanlı feodal ara vuruşmalarından zərər çəkməsin».²

Bütün bunlar ona gətirib çıxarmışdı ki, vaxtı ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra şəhərlər dağılmış və kiçilmiş, şəhərlərin aqrarlaşması prosesi güclənmişdi.

Tədqiq etdiyimiz dövrün siyasi hadisələri göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərinə, ilk növbədə Naxçıvan şəhərinə ciddi ziyan vurmuşdu. Məsələ burasındadır ki, XVIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında İranda Qacar sülaləsinin əsasını qoymuş, lakin şah tacını qoymağa tələsməyən Ağa Məhəmməd xan 90-cı illərin əvvəllərində, demək olar ki, bütünlükdə İranı (Xorasandan başqa) öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. O, eyni zamanda özünü Cənubi Qafqazın da hakimi kimi hiss etdi. Çünki İranda Səfəvi hakimlərinin dövründə qərarlaşdırılmış ənənəyə görə, şah həm də Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın ali hakimi olmalı idi.³

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının bəzilərini özünə tabe edən Ağa Məhəmməd xan, 1791-ci ildən başlayaraq öz qoşunlarını, Şimali Azərbaycana yürüş etmək üçün hazırlamağa başladı. Qəribədir ki, hətta bu bəd xəbəri eşidən bəzi Azərbaycan xanları yenə də bir-birilə ədavət etməkdən əl çəkmədilər. Belə ki, 1792-ci ildə qarabağlı İbrahim Xəlil xan Naxçıvana əl uzatmaq fikrinə düşdü. O, öz qohumu Dağıstanın nüfuzlu feodallarından olan Ümmə (Ömər) xanla ittifaqa girərək, onu da əsasən muzdlu qoşunlarla Naxçıvan qalasına yürüş etməyə dəvət etdi. Müttəfiq qoşunlarının sayı on bir minə çatdı. Lakin qalanın mühasirəsi uzun çəkmədi. Tezliklə Xoy və İrəvan xanlarının köməyi ilə Kəlbəli xan düşmən qoşunları ilə birlikdə döyüşdə qələbə çaldı. Bu barədə P.Q.Butkovun əsərində oxuyuruq:

¹ K. Engelqard. Göstərilən əsəri, s. 350.

² F. M. Əliyev. Şimali Azərbaycan şəhərləri, s. 30

³ B.Н.Левингов. Göstərilən əsəri, s.163.

«Naxçıvanlı Kəlbəli xan Xoy və İrəvan xanlarının köməyi ilə onlar (düşmənlər — S.B.) üzərində qələbə çalıb, onları Qarabağa qayıtmağa məcbur etdi».¹ Bu günə kimi Naxçıvan ətrafında gedən döyüş yeri «Ləzgi qıran» adlanır.

Qarabağ və Dağıstandan gələn qoşunlar yenidən Naxçıvan xanlığının ərazisini tərk etmişdilər ki, Ağa Məhəmməd xanın qasidləri İran hökmdarının fərmanları ilə Azərbaycana daxil oldular. Mənşəcə türk (azərbaycanlı) olan, Qacar tayfasının nümayəndəsi Ağa Məhəmməd xan elə güman edirdi ki, Azərbaycan xanları ilə ümumi dil tapa biləcək. Bu məqsədlə o, «...hər bir xana öz nümayəndəsini göndərdi ki, ona tabe olmaq rəmzi kimi girov sifəti ilə arvadını, uşağını və ya qardaşını göndərsin».² Qacarlar tərəfindən girovların alınması, mərkəzdən uzaqda olan feodalların həmişə itaətdə olmasına zəmanət verirdi.³

Ağa Məhəmməd xanın qoşunları qarşısında müqavimət göstərməyə kifayət qədər gücü olmayan naxçıvanlı Kəlbəli xan qeyri-səmimi olsa da, zahiri tabeçilik rəmzi kimi, gözü Naxçıvan taxtında olan və onun sevmədiyi əmisi oğlu Abbas Qulu xanı bir girov kimi, Ağa Məhəmməd xanın düşərgəsinə göndərdi.⁴ Belə addımı atmaqla o, bir tərəfdən İran hökmdarının bir nov tələbini ödəyir, digər tərəfdən, xan olmaq iddiası ilə yaşayan Abbasqulu xanı Naxçıvandan uzaqlaşdırırdı. Lakin Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, Kəlbəli xanın onun yanına göndərdiyi Abbasqulu xan, onun doğma qardaşı deyil. O, həmçinin bilirdi ki, Kəlbəli xan əmisi oğlunu sevmir, və onu, sadəcə olaraq, özündən uzaqlaşdırmışdır. Təbiətən çox qəddar olan Ağa Məhəmməd xan bunu bilsə də, Naxçıvandan gələn girovu qəbul etdi, lakin buna görə Kəlbəli xandan qisas almağı da unutmadı. 1797-ci ildəki Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı, özünü İranda şah elan edən Ağa Məhəmməd şah Qacar qəddarlıqla Kəlbəli xandan qisas aldı. Şah onu özünün düşərgəsinə dəvət etdi, sonra xaincəsinə

¹ P.Q.Butkov. Göstərilən əsəri, s. 319.

² Новая история зависимых и колониальных стран. - М., 1940, с. 216.

³ P.Q.Butkov. Göstərilən əsəri, s. 320.

⁴ Новая история зависимых и колониальных стран, с. 216.

həbs edib, gözlərini çıxartdıraraq məhbus kimi Tehrana göndərdi.¹ Bu hadisədən sonra Naxçıvan şəhəri İran sərbazları tərəfindən amansızcasına qarət olundu. Şahın əmri ilə Naxçıvan əhalisinin bir hissəsi zorla İrana köçürülmüşdü. Bu hadisədən sonra Naxçıvan əhalisinin sayı xeyli azalmışdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, XVII əsrin sonlarında Naxçıvanda 2 min ev olduğu halda, XVIII əsrin əvvəlində cəmi 700 ev qalmışdı.²

Naxçıvan, xüsusilə birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə də xeyli dağıntıya məruz qalmışdı. Birinci Rusiya-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra, 1813-cü ildə, Naxçıvanda olmuş məşhur səyyah Qaspar Druvil yazırdı:

«Naxçıvan acınacaqlı bir vəziyyətdədir. Burada ancaq bir-birinə sıxılmış xarabalıqlar gözə dəyir; belə güman etmək olar ki, o, bir daha özünün əzəmətini bərpa edə bilməyəcək».³

XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda olmuş rus məmurları da onun əsaslı dağıntılara məruz qaldığından və hələ də bərpa olunmadığından bəhs edirlər: «Naxçıvan bir qədər əvvəl hücumla alınmış şəhəri xatırladır».⁴

1816-cı ildə Rusiyadan Naxçıvan vasitəsi ilə İrana gedən rus generalı A.P.Yermolov, Naxçıvanda Kəlbəli xanla görüşdüüyü zaman, Naxçıvan xanlığının hakiminin ona söylədiyi sözlər bu baxımdan çox səciyyəvidir. Söhbət zamanı Kəlbəli xan nəinki təkcə öz acı taleyi, habelə bütün Naxçıvan xanlığının, öz doğma şəhəri Naxçıvanın taleyi haqqında da məyus olduğunu bildirmişdir. Bu barədə A.P.Yermolovun xatirələrində oxuyuruq. O yazır ki, Kəlbəli xan pəncərə qarşısına gələrək ona demişdir:

«...vaxtı ilə Araz çayı vadisinin gözəlliyi və zənginliyinə

¹ Ağa Məhəmməd şah Kəlbəli xanı bir də ona görə cəzalanırdı ki, 1796-cı ildə rus qoşunları Şimali Azərbaycanda olduqları zaman o, rus ordusunun komandanlığı ilə məktublaşmışdır.

² NƏST, s. 17, 18.

³ Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг., ч. 1. М., 1826, с. 48.

⁴ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, 353-cü sənəd, v. 6. 311-5.

heyətlə baxardım; gözəl bağları və meşəlikləri olan vadini çoxsaylı əhali canlandırırdı. İndi mənə deyirlər ki, boş səhralığa çevrilib, onun keçmiş zənginliyindən əsər belə qalmayıb. Yaxşı ki, tale mənim gözlərimi bağladı, vadinin belə bədbəxt gününü, tar-mar olmasını görmürəm. Bu vadini üç əsr mənim nəslim idarə etmişdir. Ara müharibələri və şahın ordusu bu bədbəxt torpağı boşluğa çevirdi, işğalçıların hər bir addımı xalqın bədbəxtliyinə səbəb oldu».¹

Kəlbəli xanın sözlərini bütünlüklə Naxçıvan şəhərinə şamil etsək, bu heç də yersiz olmazdı.

Beləliklə, deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi pərakəndəlik, yadelli işğalçıların dağıdıcı hücumları, ölkənin digər şəhərləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərinin də inkişafına olduqca mənfəət təsir göstərmişdir. Hətta Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra feodal ara müharibələrinin kəsildiyi şəraitdə belə bölgənin şəhərləri, ilk növbədə Naxçıvan uzun müddət bu dağıntıların nəticələrini aradan qaldıra bilməmişdi.²

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmuş tipik feodal şəhəri idi. Xan sarayı istisna edilməklə, demək olar ki, bütün evlər bir mərtəbəli olub, bir-birlərinə oxşayırdı, bütün evlər bir mərtəbəli idi. Evlər yastı damlarla örtülü olub, küçə tərəfdən gildən tikilmiş hündür divarlarla əhatə olunmuşdur. Küçələr dar, əyri və çirkli olduğundan şəhər hədsiz dərəcədə yaraşıqsız və kədərli görkəmə malik imiş. Şəhərdəki bütün əyri küçələri dolansan da boz-sarı divarlardan başqa heç nəyə rast gəlmək olmazdı.³

Naxçıvan bölgəsinin əsas şəhəri və xanlığın inzibati mərkəzi olan Naxçıvan, əlverişli coğrafi mövqeyə malik idi. Bu şəhər, Zəngəzur dağlarının qurtaracağında, Naxçıvançayın sağ sahi-

¹ Журнал посольства в Персии А.П. Ермолова. Чтение в императорском обществе истории и древностей при Московском Университете, кН. 2. М., 1863, с. 180-181.

² Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв., с. 11,17.

³ К.Н.Никитин. Göstərilən əsəri, s. 121.

lindən iki verst, Araz çayının şimal sahilindən isə səkkiz verst aralıqda yerləşirdi. Şəhər şimaldan Şeyx Mahmud, şərqdən Şəkərabad, cənubdan Tumbul və Yaxmana, qərbdən isə Əliabad və Xok mahalları ilə əhatə olunmuşdu.¹

Naxçıvan şəhəri inzibati cəhətdən bir neçə məhəlləyə bölünmüşdü. Göstərmək lazımdır ki, şəhərdə müxtəlif dövrlərdə, məhəllələrin sayı da müxtəlif idi. Bu isə bir çox cəhətdən şəhərin tarixən məruz qaldığı hücum və dağıntılarla bağlı olmuşdur. Əlimizdə, hələlik Naxçıvan şəhərinin müxtəlif dövrlərdə inzibati bölgüsünü əks etdirən kifayət qədər məlumat yoxdur. Mövcud tarixi boşluğu doldurmaq üçün, Osmanlı əsgərləri Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvan şəhərini işğal etdikləri zaman tərtib edilmiş «dəftərlər»də² və Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra rus məmurlarının tərtib etdikləri «kameral təsvirlər»də³ verilmiş məlumatlarla kifayətlənməli olduq. Əldə edilən az-çox mənbələr əsasında son orta əsrlərdən başlamış, XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvan şəhərinin inzibati bölgüsündə baş verən dəyişiklikləri izləməyə və öyrənilən dövrdə onun inzibati mənzərəsini təsvir etməyə imkan yaranır.

Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş dəftərlərdəki məlumatlara görə, türk əsgərlərinin istilasından əvvəl Naxçıvanda aşağıdakı məhəllələr mövcud olmuşdur:

«Mirzəbəy (başqa adı Came), «Günbəz» (başqa adı Nuri-Kamanlar), Qaziyi-Cahan (başqa adı Xoca Mirikan), Seyid Hüseyin, Molla Əhməd, Şahab, Bala, Xocabəy, Tizxiran və Xuzmerek məhəllələri».⁴

XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın qərbində baş verən Osmanlı istilasına ona gətirib çıxarmışdı ki, işğal olunan Naxçıvanda məhəllələrin sayı kəskin şəkildə azalaraq ikiyə endirilmiş-

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 477.

² İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri. İstanbul, Başbakanlıq arxivi, №699 (Osmanlı dilində); Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. İstanbul, Başbakanlıq arxivi № 903.

³ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy, iş 353, 358, 372.

⁴ İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri s 276-296

di. Osmanlı dəftərində bu məhəllələr sadəcə olaraq Yuxarı və Aşağı məhəllə adlandırılır.¹ XVIII əsrin ortalarında müstəqil Naxçıvan xanlığının meydana gəlməsi və yadelli işğalçıların hücumlarının müəyyən müddətə kəsilməsi, Naxçıvan bölgəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafına, o cümlədə şəhər həyatına da müsbət təsir göstərdi. Xanlığı inzibati mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhəri tədricən bərpa olunmağa başladı. Bunu şəhərdə məhəllələrin sayının artması bir daha göstərir. Artıq XVIII əsri sonlarına yaxın şəhərdə dörd məhəllə – Sarbanlar, Şaqab, Əlixan, Qurdlar məhəllələri var idi.²

XIX əsrin əvvəllərində, yenidən şəhərin inzibati bölgüsündə dəyişiklik baş verdiyi müşahidə olunur. Bu dəyişiklik, hər şeydən əvvəl, şəhərdə məhəllələrin sayının xeyli artması ilə ifadə olunur. Mənbələrdə, bu dövrdə Naxçıvanda artıq 13 məhəllənin olması haqqında məlumat vardır.³ Bu məhəllələr aşağıdakılardan ibarət idi: Sarbanlar, Erməni, Oruc məhəlləsi, Köhnə qala, Xoşulu, Çaparxana, Ziyilarx, Bilici, Şahab, Qala və Təzəkənd.⁴ Çox güman ki, «Erməni» və «Ziyilarx» məhəllələri Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Naxçıvana ermənilər köçürüldükdən sonra əmələ gəlmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində aparılan Rusiya-İran müharibəsi şəraitində, Naxçıvanda məhəllələrin sayının artması və şəhərin böyüməsi bir qədər təəccüblü görünə bilər. Lakin mənbələri diqqətlə araşdırdıqda bu məsələnin də düzgün izahını vermək mümkündür. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində, Naxçıvan xanlığında hakimiyyət başında olmuş Kəlb Əli xanın dövründə Naxçıvan şəhərinin qala divarları xeyli möhkəmləndirilmiş və şəhər başqa yerlərə nisbətən yaşayış üçün daha az təhlükəli olmuşdur. Belə ki, 1806-cı ilin sonlarında İran taxtacının vəliəhdi Abbas Mirzə, Naxçıvan şəhərini ələ keçirmək

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s 10-24

² Azərbaycan MDTA, f. 24, siy. I, sənəd 353, v. 3.

³ Yəne orada, v. 4; İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 477.

⁴ İ.Şopen. Göstərilən əsəri

üçün dəfələrlə cəhd göstərsə də buna müvəffəq ola bilməmişdi.¹

Naxçıvan şəhərində məhəllələrin sayının artmasına təsir göstərən amillərdən biri də, şübhəsiz ki, çarizmin siyasəti olmuşdur. Məlumdur ki, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) sülh müqavilələri bağlandıqdan sonra İran və Türkiyə ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan xanlıqlarında yerləşdirilməsinə başlandı. Köçürülən ermənilərin bir qismi Naxçıvan xanlığında,² o cümlədən Naxçıvan şəhərində yerləşdirildi.³

Öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan şəhərinin mərkəzində dörd-bucaqlı şəkildə bazar meydanı yerləşirdi. Ticarət dükənlərinin və sənətkarlıq emalatxanalarının böyük əksəriyyəti məhz bu meydana cəmlənmişdi.⁴ Bu dövrdə üç karvansara mövcud idi. Onlardan biri müharibələr zamanı dağılıb yararsız hala salınmışdı. Ticarət dükənlərinin və sənətkarlıq emalatxanalarının bir qismi karvansaralarda yerləşmişdi⁵. Naxçıvan şəhərinin kameral təsvirindən aydın olur, ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində cəmi 279 ticarət dükəni və sənətkar emalatxanası olmuşdur. Onlardan 56-sı müxtəlif səbəblərə görə fəaliyyət göstərmirdi.⁶

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan şəhəri xanlıqlar dövründə, memarlıq baxımından o qədər də zəngin şəhər olmamışdır. Bu, şübhəsiz ki, uzun müddət davam etmiş, yadelli işğallar və Azərbaycanın özündə gedən feodal ara müharibələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Bununla belə, öyrənilən dövrdə Naxçıvanda ictimai əhəmiyyət kəsb edən binalar və tikililər var idi. Bu tikililər arasında məscidləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Vaxtilə Naxçıvan şəhəri özünün dini obyektləri ilə çox məşhur idi. XVII əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş Övliya Çələbi yazırdı ki,

¹ Рапорт генерал-майора Несветаева гр. Гудовичу от 6 марта 1807 года. АК АК, т. III, д. 1025, с. 599.

² Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., sənəd 353; S. *Qlinka*. Göstərilən əsəri, s. 111.

³ Azərbaycan MDTA. f. 24, I siy., sənəd 353.

⁴ Yəne orada.

⁵ Yəne orada.

⁶ Yəne orada.

burada 70 came və 40 məscid var idi¹. Türk səyyahı bunlardan Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli paşa, Çıqal oğlu, Xadim Cəfər paşa camelərinin gözəlliyini xüsusi qeyd edir, bəzilərinin isə hətta İstanbul camelərini xatırladığını yazır.² Xanlıqlar dövründə Naxçıvanda cəmi dörd məscid fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, bu məscidləri Evliya Çələbinin təsvir etdiyi məscidlərlə müqayisə etmək olmazdı. Müasirlərdən biri yazırdı ki, «Naxçıvanda dörd məscid var, onların memarlıq baxımından çox sadə görünüşü var və Asiya üslubunda tikilmişlər».³ Bu dövrdə Naxçıvanda üç hamam – Şeyx-əli bəy, Fəzli bəy və Mirzəli bəy hamamları da fəaliyyət göstərirdi.⁴

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlərdən biri də Ordubad idi. Uzun müddət inzibati mərkəz olan və buna görə də tez-tez hücumlara məruz qalan, Naxçıvandan fərqli olaraq, Ordubad şəhəri dağıntılara daha az məruz qalmışdı. Bu isə, şübhəsiz ki, şəhərin ümumi görkəminə, həm də iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş bütün mənbələrdə Ordubad, Naxçıvan bölgəsinin ən abad, yaşıllıqlara qərq olunmuş yaraşıqlı şəhəri kimi təsvir olunur:

«Ordubad şəhəri görkəm etibarilə rəngarəngdir, İrəvan və Naxçıvandan daha çox ürəyəyatandır. Orada xarabalıqlar, demək olar ki, yoxdur. Küçələr bütün Asiya şəhərlərində olduğu kimi, dolanbac olsalar da gildən tikilmiş divarlar və binalar bir bütövlük təşkil edirlər, binaların arasında gözəl bağlar görünür. Hər addım başında olan su, ətrafa sərinlik yayır və bir çox həyətlərdə fəvvarələr yaradır».⁵

Ordubad şəhəri Zəngəzur dağlarının ətəklərindən başlayan və iki dağ silsiləsinin ardınca uzanan maili düzənlikdə yerləşirdi. Şəhər şimaldan Aşağı Andemiş, şərqdən Kəntan, qərbdən Dəstə

¹ Övliya Çələbi. Göstərilən əsəri, s. 114-115.

² Yəne orada.

³ K.N.Nikitin. Göstərilən əsəri, s. 121

⁴ Yəne orada.

⁵ Azərbaycan MDTA, f. 24, siy. 1, 372-ci sənəd, v. 5-6.

kəndləri ilə həmsərhəd idi.¹ Ordubad çayı şəhəri iki hissəyə bölürdü... Çayın üstündən daşdan körpü tikilmişdi.²

Naxçıvana nisbətən kiçik şəhər olan Ordubadda məhəllələrin də sayı nisbətən az idi. Osmanlı dəftərlərinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVIII əsrin birinci rübündə burada dörd məhəllə – Anbaras, Minkis, Sərşəhər və İştərenke məhəllələri olmuşdur.³ XVIII əsrin birinci rübündən, XIX əsrin əvvəllərinədək, keçən müddət ərzində, şəhərdə olan məhəllələrin sayında elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Ordubadda beş məhəllə olduğu göstərilir⁴. Məhəllələrin adları da elə bir ciddi dəyişikliyə uğramamışdı. Osmanlı dəftərlərində İştərenkə kimi qeyd olunan məhəllənin adı rusdilli mənbədə Üç düdankə (Uç dudanqa) kimi verilir. Bütövlükdə XIX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərində aşağıdakı məhəllələr var idi: Anbaras, Kürdüdal (çox güman ki, «Kürdtala»nın təhrif olunmuş formasıdır), Minkis, Sərşəhər və Üç düdəngə.⁵

Nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq, Ordubad şəhərində ictimai binalar və tikililər Naxçıvandan çox idi. Şəhərdə üç meydan var idi ki, bunlardan da ən səfəlisı Kürd meydanı adlanan dördbucaqlı meydan idi.⁶ Vaxtilə buraya alver məqsədi ilə çoxlu kürdlərin gəldiyi güman olunur. Bu meydanda yerləşən şəhər bazarı, bütün Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Ordubadda da ticarət dükənlərinin və sənətkar emalatxanalarının cəmləşdiyi əsas mərkəz idi. Burada dükən və emalatxanaların sayı 197-yə çatırdı.⁷

¹ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 481.

² Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 9.

³ M Bünyadov, H.M.Məmmədov. Naxçıvan dəftəri. — «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 13 sentyabr 1985.

⁴ Azərbaycan MDTA, f 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 3; İ.Şopen Göstərilən əsəri, s. 481.

⁵ Yəni orada.

⁶ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 483

⁷ Azərbaycan MDTA. f. 24, I siy., 372-çi sənəd, v. 9

Dini obyektlərin sayına görə də Ordubad şəhəri Naxçıvandan üstün idi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş mənbələrdən birinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, həmin vaxt şəhərdə altı məhəllə məscidi fəaliyyət göstərirmiş. Bu məscidlərdən ən böyüyünün nəzdində mədrəsə mövcud idi.¹

Ordubad şəhəri uzun müddət Naxçıvan bölgəsinin mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu, şəhərdə tikilmiş karvansaralar özünü daha aydın göstərirdi. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində, Ordubadda karvansaraların ümumi sayı altıya çatırdı. Lakin bölgədə gedən siyasi çəkişmələr və ümumi iqtisadi tənəzzül nəticəsində şəhərdə mövcud olan altı karvansaradan yalnız ikisi fəaliyyət göstərirdi. Yerdə qalan dörd karvansara isə dağıdılmış vəziyyətdə idi. Onların birində duluculuq emalatxanası fəaliyyət göstərirdi.²

Tədqiq etdiyimiz dövrdə, Ordubadın mühüm sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olması, onun ümumi görkəminə təsir göstərən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdi. Ordubadda başqa sənət sahələri ilə yanaşı 12 dabbaqxana fəaliyyət göstərirdi.³ Məlumdur ki, orta əsrlərdə dabbaqxanalar sənətin spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqədar, şəhərlərin kənarlarında olan su hövzələrinin yaxınlığında tikilirdi. Lakin Ordubadda adicə səhlənkərlik ucbatından bu dabbaqxanalar düz şəhərin ortasında, çayın üstündə tikilmişdi. Şəhərdə çoxlu su tələb edən iki ipəksarıma emalatxanası da fəaliyyət göstərirdi. Nəticədə buradan bağlara axan su çirklənirdi.⁴

Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərindən bəhs edərkən, XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş mənbələrdə adı çəkilən Abbasabad qalası haqqında da danışmaq yerinə düşərdi. Mənbələrin verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, həmin qala hərbi zərurətdən yaranmış bir obyekt olmuşdur. Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində (1804-1813-cü illər) dəfələrlə ağır məğlubiyətə

¹ İ Şopen. Göstərilən əsəri, s. 482

² Yəne orada.

³ Azərbaycan .MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 9.

⁴ Yəne orada, v. 13; İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 484.

uğrayan İran tərəfi Naxçıvan xanlığının ərazisində, özünün hərbi mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət verirdi. İran komandanlığı bu məqsədlə qalaları təmir etdirir və özünün dayaq nöqtəsi ola biləcək yeni qala tikdirirdi.¹ Belə qalalardan biri, şahzadə Abbas Mirzənin arzusu ilə, fransız mühəndisləri tərəfindən, Naxçıvan yaxınlığında tikilmiş və İran taxt-tacının vəliəhdinin şərəfinə adlandırılmış, Abbasabad qalası idi. Mənbədə göstərilir ki, Abbasabad qalası «...Abbas Mirzə tərəfindən Avropa zövqündə tikdirilmişdir».² Bu qala Naxçıvanın cənub-qərbindən 10 kilometr məsafədə yerləşirdi. Abbasabad qalası, Araz çayı üzərində olan keçidin (körpünün) qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycana gedən yola nəzarət edir, lazım gəldikdə bu yolu bağlaya da bilirdi. Qala, İran mövqelərinin rus ordusunun hücumlarından qorunması üçün də mühüm məntəqə hesab edilirdi. Mənbələrin verdikləri təsvirlərdən aydın olur ki, qala, düzgün beşbucaqlı formasında tikilmişdi. Qalada olan çoxlu istehkamlardan ikisi, qərb istiqamətində Araz çayına söykənirdilər.³ Belə istehkamların başlıca vəzifəsi, zərurət nəticəsində, qala qarnizonu geri çəkilməyə, onun Araz çayının sağ sahilinə təhlükəsiz keçməsinə təmin etməkdən ibarət idi.

O.Yevetski yazırdı ki, «Abbasabad qalası fransız və ingilis zabitləri tərəfindən tikilib möhkəmləndirilmiş bürcləri olan beşbucaqlı poliqondur».⁴ Abbasabad qalası vaxtilə bu bölgədə mövcud olan qədim Astabad yaşayış məntəqəsinin yerində birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə inşa edilmişdi. 1834-1835-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində olmuş F.Korf qalanın tikilmə tarixindən bəhs edərək yazırdı:

¹ Mərkəzi hərbi Dövlət Tarix Arxiv (MDHTA), f. VUA, 6164-cü sənəd, III hissə, v. 16.

² П.Зубов. Картина последней войны России с Персией. СПб. 1836, с. 131.

³ П.Зубов. Göstərilən əsəri, s. 131.

⁴ О.Евеецкий. Статистическое описание Закавказского края. - СПб. 1833. с. 200.

«Mən 25 il əvvəl bu ölkədə Abbas Mirzə tərəfindən tikdirilmiş Abbasabad qalasını gördüm. O, Abbas Mirzənin yanında xidmət edən bir fransız mühəndisinin planı əsasında tikilmişdir».¹

Abbasabad qalası rus tarixçisi N.Nefedovun 1839-cu ildə nəşr olunmuş yol qeydlərində daha ətraflı təsvir olunur:

«...Naxçıvanın əks tərəfində zərərli iqliminə görə tərk edilib, dağıdılmış Abbasabad qalası görünür. Mən fransız mühəndislərinin tikdikləri bu tikiliyə baş çəkməyi özümə borc bildim. Məhz həmin mühəndislər otuz il əvvəl, qarışıq bir zamanda, onun tikintisi ilə məşğul olmuşlar. Daşla hörülmüş və lazım gəldikdə su ilə doldurulan dərin xəndək, ikiqat mazğalı olan divar, bürclər, daşla örtülmüş yollar və istehkamin müdafiə vasitələri göstərir ki, İranın əvvəlki dostları, burada həqiqətən çox böyük məharətlə çalışmışlar. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, onlar böyük uzaqgörənliklə, qalanı elə tikmişlər ki, körpü üzərinə çıxan qarnizon Arazın o tayına, öz ölkələrinin içərilərinə təhlükəsiz çəkilə bilsinlər».²

Mənbələrin verdikləri məlumatlara əsasən belə fikir söyləmək olar ki, Abbasabad qalası, birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində fransızlar tərəfindən tikilmiş, Gülüstan müqaviləsindən (1813) sonra ingilislər tərəfindən bərpa edilərək yənidən qurulmuşdur. Çox güman ki, Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra, baxımsızlıq ucbatından yararsız hala düşmüşdür. Kim tərəfindən tikilməsindən asılı olmayaraq, Abbasabad qalası İran ordusunun Cənubi Qafqazda mühüm dayaq məntəqələrindən biri olub, Azərbaycanın cənubuna gedən yolun təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Mənbələrdə Abbasabad qalasının daxili quruluşu, burada mülki əhalinin yaşayıb-yaşamaması barədə hələlik məlumata

¹ Ф. Корф. Воспоминание о Персии. 1834-1835 гг. - СПб, 1838, С. 7.

² Н. Неведов. Взгляд на армянскую область в путевых записках. - СПб., 1839, с. 47

təsadüf etməmişik. Yalnız P.Zubovun əsərində göstərilir ki, əvvəllər bu yerdə Astabad adlı böyük kənd olmuşdur.¹ Lakin müəllifin yazısından aydın olmur ki, qala tikilərkən burada əhali yaşayırdımı və əgər yaşayırdısa, onların sayı nə qədər idi və əsas məşğuliyyətləri nədən ibarət idi. Bununla belə, qalanın yerində olmuş yaşayış məntəqəsinin Astabad adlandırılması da bizdə şübhə oyatmır.

Orta əsrlərdə, xüsusilə tədqiq etdiyimiz dövrdə, şəhər əhalisinin sayı və ictimai tərkibindən danışarkən, həmin dövrdə yaranmış gərgin siyasi vəziyyəti nəzərə almamaq olmaz. Çünki bu zaman, Azərbaycanın əksər şəhərləri ya xarici işğalçıların, ya da feodal ara müharibələrinin nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdı. Bu isə şəhər əhalisinin tərkibinə öz mənfi təsirini göstərirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyəm ki, feodalizm dövründə, Azərbaycanda şəhər əhalisinin formalaşması bu günə kimi dəqiq şəkildə tədqiq olunmamışdır. XVIII əsrdə, xüsusilə xanlıqlar dövründə Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin miqdarı və ictimai tərkibi də, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Halbuki bu məsələlərin tədqiqi şəhərlərin ictimai-iqtisadi quruluşunu, ölkənin iqtisadi vəziyyətini daha dəqiq öyrənməyə imkan verərdi. Həm də əhalinin sayca və ictimai tərkibcə öyrənilməsi şəhərlərdə sənətkarlıq məhsullarının, ticarətin vəziyyətini və miqdarını öyrənməyə, yerli bazarların və şəhər əhalisinin tələbatını dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərindəki bu vəziyyəti dəqiqləşdirmək üçün, demək olar ki, faktiki material yox dərəcəsidir. Yalnız Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra, yeni torpaqlarda əvvəllər mövcud olan qayda-qanunu və vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə çarizm, öz məmurlarına həmin yerləri yazılı surətdə təsvir etməyi tapşırırdı. Rus məmurlarının müstəmləkəçilik baxımından tərtib etdikləri «təsvirlər» və arayışlar hazırda obyektiv olaraq Azərbaycan tarixi üçün əvəz edilməz mənbəyə çevrilmişdir. «Naxçıvan diyarının təsviri»ndə

¹P.Zubov. Göstərilən əsəri, s. 131

Naxçıvan şəhərinin əhalisi və əhalinin ictimai tərkibi haqqında, həqiqətə yaxın dəlillər əldə etmək mümkündür. Həmin «təsvir»dən müəyyən etmək olur ki, Naxçıvan xanlığı Rusiyaya ilhaq olunduqdan əvvəlki dövrdə, həm də Rusiya dövlətinin tərkibində olduğu müddətdə, Naxçıvan şəhəri xalis feodal şəhəri olaraq qalmaqda davam etmişdir. «Təsvir»də bir də göstərilir ki, feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların tez-tez baş verən basqınları nəticəsində, şəhər əhalisi öz doğma evini və ocağını tərk etməyə məcbur olmuşdur. Qaçqın şəhər əhalisi öz əmlakları ilə birlikdə əlçatmaz yerlərdə gizlənirdi. Belə bədbəxt hadisələr dövründə şəhər əhalisi soyuqdan və aclıqdan məhv olurdu. Bu cür hadisələr Azərbaycanın şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda da baş vermişdir.

Naxçıvan bölgəsindəki şəhərlərin əhalisinin sayı, onun sosial və milli tərkibi, əhalinin məşğuliyyəti, əsrlər boyu siyasi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda elə bir şəhər yox idi ki, bu və ya digər dərəcədə feodal ara müharibələrindən zərər çəkməsin.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin siyasi və sosial tərkibini özündə əks etdirən faktiki materiallar olduqca azdır. Tam inamla demək olar ki, XVIII əsrin ikinci yarısında göstərilən şəhərlərdə, əhalinin sayına dair materiallara hələlik təsadüf edilməmişdir. Bu sahədə mövcud boşluğu doldurmaq üçün əlacsızlıqdan, yenə də XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş müxtəlif xarakterli mənbələrdən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

XIX əsrin əvvəllərinə aid arxiv materiallarını və digər mənbələri diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, müharibə şəraitinin olmasına baxmayaraq, şəhər əhalisinin sayında nisbi təbii artım müşahidə olunur. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəhərlərin daha yaxşı müdafiə olunması və rus çarizminin köçürmə siyasəti ilə bağlı idi. Rus ordusunun zabiti mayor Matuşeviç öz raportunda, 1806-cı ildə Naxçıvanda 5 min nəfərdən çox adamın yaşaması haqqında məlumat verir. Matuşeviç öz raportunda həm də başqa bir maraqlı məsələyə toxunur. Onun məlumatından aydın olur ki, qış

vaxtı şəhərə daha «1000-ə qədər köçəri ailəsi toplaşdı». ¹ Əgər bu məlumatın həqiqətə uyğunluğunu qəbul etsək, onda ilin qış fəslində Naxçıvanda təxminən beş mindən daha çox adamın yaşadığı haqqında mülahizə söyləyə bilərik.

Matuşeviçin verdiyi məlumat, XIX ərpin 30-cu illərinin əvvəllərində tərtib edilmiş digər materiallarda da təsdiq olunur. Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə quberniya katibi Zolotnitski tərəfindən tərtib olunmuş kameral təsvirində göstərilir ki, Türkmənçay müqaviləsi bağlanan dövrdə şəhərdə 873 ev var idi. ² Bu evlərdə 1330 ailə yaşayırdı və əhalinin ümumi sayı 5470-ə çatırdı. ³

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Naxçıvan şəhərində əhalinin sosial tərkibi haqqında məlumat o qədər də çox deyil. Əldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, şəhər əhalisi öz sosial vəziyyətinə görə iki böyük qrupa bölünürdü: vergi ödəyənlər və vergidən azad olunanlar. Şəhərdə yaşayan ailələrdən ancaq 12.7-si hər cür vergidən azad edilmişdilər. ⁴ Bu ailələrin tərkibinə diqqət verdikdə aydın olur ki, onlardan 2-si xan, 45-i bəy və sultan, 11-i hərbiçi, 2-si ali müsəlman ruhani, 36-sı axund və molla, 22-si seyid, 34-ü dərviş, 6-sı isə mirzə ailəsi olmuşdur. ⁵ Sənətkar və tacir ailələri şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Naxçıvan şəhərində xeyli kəndli ailəsi də yaşayırdı.

Naxçıvanla müqayisədə, daha kiçik şəhər olan Ordubadın əhalisi də nisbətən az idi. Ordubad şəhərinin kameral təsvirindən aydın olur ki, Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı dövrdə burada 635 ev var idi. ⁶ Şəhərdə yaşayan ailələrin ümumi sayı isə 803-ə bərabər idi. Əhalinin ümumi sayı 3444 nəfər idi. ⁷

Göstərilən rəqəmləri XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunan statistik materiallarda və arxiv sənədlərində olan rəqəmlərlə müqayisə

¹ MDHTA. f. VUA, 4259-cu sənəd (1806), IV hissə, v. 69.

² Yənə orada, v. 8-9.

³ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 8.

⁴ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 479.

⁵ Yənə orada.

⁶ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 8.

⁷ Yənə orada, v. 8-9.

yişə etdikdə istər Naxçıvanda, istərsə də Ordubadda şəhər əhalisinin ümumi artımı haqqında əvvəlcədən söylədiyimiz fikir bir daha təsdiq olunur. Belə ki, Naxçıvan vilayətinin statistik təsvirindən aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində, dörd məhəllədə yerləşən 700 ev var idi.¹ Həmin dövrdə şəhərdə yaşayan ailələrin 260-ı vergi verməkdən azad idi. Bütövlükdə, 700 evin hər birində orta hesabla 5 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, işğal olunmazdan əvvəl Naxçıvanda 3500 nəfər əhalinin yaşadığını söyləyə bilərik. Lakin bu mənbənin verdiyi məlumat əsasında, göstərilən dövrdə şəhərdə həqiqətən də, 3500 nəfərin yaşaması barədə qəti hökm vermək olmaz. Çünki evlərin sayı ilə heç də, həmişə ailənin sayı uyğunluq təşkil etmir. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə tərtib olunmuş təsvirindən aydın olur ki, bu dövrdə şəhərdə 873 ev olduğu halda, onlarda 1330 ailə yaşayırdı.² Bunu onunla izah etmək olar ki, adətən, yaxın qohumluq əlaqəsində olan bir neçə ailə bir evdə yaşayırdı.

XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin 30-cu illərinə qədər keçən müddət ərzində Ordubad şəhərində həm evlərin, həm də əhalinin sayında müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, 1800-cü ildə burada 2 min nəfər,³ bir qədər sonra isə 2575 nəfər⁴ əhali yaşamış və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 20-ci illərin sonlarında şəhərdə əhalinin sayı 3444 nəfərə çatmışdı.⁵

Ordubad şəhərində əhalinin sosial tərkibi Naxçıvan şəhərindən o qədər də fərqlənmirdi. Burada ali zümrə 74 ailə ilə təmsil olunmuşdu. Onların 13-14-ü bəy və sultan, 2-si yüksək rütbəli ruhani, 31-i axund və molla, 21-i seyd, 5-i mirzə, 1-i dərviş, 1-i isə hərbi ailəsi idi.⁶

¹ NƏST, s. 68.

² Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 8-9.

³ А.Г.Искендеров. Классовая структура городского и сельского населения Азербайджана в период трети XIX в. - Города Азербайджана в период капитализма. Баку. 1987.

⁴ X.R.Vahidova. Göstərilən əsəri, c. 15.

⁵ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 8.

⁶ İ.Şopen. Göstərilən əsəri, s. 482.

Müasir dövrdə erməni ekstremistləri Qarabağ kimi, Naxçıvana da «erməni torpağı» kimi baxdıqları üçün, Rusiyanın işğalı dövründə, bu hadisədən sonra da Naxçıvan bölgəsində əhalinin milli tərkibində dəyişiklik əmələ gəldiyinə və həmin problemin hazırda aktuallığına görə Naxçıvan bölgəsinə rus çarizminin xristianları köçürməsi məsələsi üstündə dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Dəlillərə müraciət etməzdən əvvəl, tarixi aksiomaya əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan şəhərləri olan Naxçıvan və Ordubadda əhalinin mütləq əksəriyyəti də azərbaycanlılardan ibarət idi. Həmin şəhərlərin əhalisinin milli tərkibinin kökü qədim keçmişimizə təsadüf edir. Orta əsrlərin son dövrlərinə aid mənbələr də, bu fikri təsdiq edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Naxçıvan diyarında başqa xalqların nümayəndələri yaşamamışdır. Burada Azərbaycanın qədim tayfalarından olan albanların qalıqları, həmçinin Kilikiyadan gəlmiş bir neçə erməni ailəsi də yaşayırdılar. Lakin onların xüsusi çəkisi nəzərə çarpmaz dərəcədə az idi. Bununla belə qeyd etməliyik ki, bölgənin sosial-siyasi tarixinə toxunan əsərlərdə, şəhər əhalisinin etnik-milli tərkibinə dair heç bir statistik məlumata hələlik təsadüf etməmişik. Buna baxmayaraq əldə olan materiallar əsasında, şəhər əhalisinin milli tərkibi haqqında müəyyən fikir söyləməyə çalışacağıq.

Orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində bir neçə məhəllənin olmasını yuxarıda qeyd etmişik. Osmanlı dəftərindən aydın olur ki, bu məhəllələrin, demək olar ki, hamısında ancaq azərbaycanlılar yaşayırdı.¹ Həmin dövrdə, şəhərdə olan məhəllələrdən biri «Məhəlləyi-gebran» adlanırdı.²

Çox güman ki, bu məhəllədə atəşpərəstlər (gebrlər) yaşayırmışlar. Əgər nəzərə alsaq ki, Naxçıvanda olan məhəllələrdən hər biri orada yaşayanların adı ilə adlanırdı, o zaman, hazırda Naxçıvana əl uzatmaq iddiasında olan ermənilərin adına, Naxçıvan-

¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 276—296.

² Yəni orada, s. 306.

da məhəllənin olmaması göstərir ki, müasir ermənilərin əcdadları burada məskun olmamışlar, ata-babaları isə buraya çarizmin "istilasından sonra köçmüşlər. Adi məntiqə görə, əgər erməni ideoloqlarının uydurduqları kimi, onlar Naxçıvanda yüz illər boyu yaşamış olsaydılar, məhəllələrdən biri hökmən «erməni məhəlləsi» adlandırılardı.

Ordubad şəhərinin milli tərkibi də təxminən Naxçıvandakı tərkibə uyğun gəlirdi. Burada olan beş məhəllədən dördündə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Qondarma «ermənilər məhəlləsi» isə burada yalnız Türkmənçay müqaviləsindən sonra yaranmışdır.¹ Fikrimizi faktiki dəlillərlə əsaslandırmaq məqsədi ilə, bir qədər keçmişə nəzər salaq. Qeyd etməliyik ki, 1727-ci ildə tərtib edilmiş «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndən də aydın olur ki, keçən müddət ərzində şəhər əhalisinin milli tərkibində elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik olmamışdır. Dəftərdəki məlumatlara görə, bu dövrdə Naxçıvanda vergi verənlərin sayı 877 nəfər olmuşdur. Bunlardan 799 nəfəri azərbaycanlı, yalnız 78 nəfəri xristian idi.² Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvanda əhalinin təxminən 7,8%-i «ermənilərdən» ibarət idi. Ordubad şəhərinə gəldikdə isə «dəftərin» materialları göstərir ki, XVIII əsrin əvvəllərində burada azərbaycanlılardan başqa digər xalqların nümayəndəsi yaşamamışdır.³

XVIII əsrin əvvəllərində, Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri ilə əlaqədar, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də əhalinin həm ümumi sayında, həm də milli tərkibində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur. Məlumdur ki, çar Rusiyası həm apardığı müharibələrin gedişində, həm də müharibədən sonra, İran və Türkiyə sərhədlərində, xristianlardan ibarət özünə etibarlı zona yaratmağa çalışırdı. Bu məqsədlə İrandan, Cənubi Azərbaycandan və Tür-

¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 306.

² Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s. 14.

³ Yəne orada.

kiyədən ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsinə başlandı. 1828-1832-ci illərdə bu proses daha intensiv xarakter almışdı. Köçürülənlər ən çox İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində ən yaxşı torpaqlarda yerləşdirildilər. Bu zaman yerli azərbaycanlı əhalinin hüquqları kobudcasına pozulur, onlar xüsusi amansızlıqla öz yaşayış vasitələrindən məhrum edilirdilər.¹ Məhz bunun nəticəsində, azərbaycanlılar kütləvi şəkildə öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edilirdilər. Məsələn, birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində yalnız Qarabağdan 20 min azərbaycanlı öz vətənlərini tərk edərək, İrana və Azərbaycanın şərq hissəsinə köçməyə məcbur olmuşdu.² Bu proses Naxçıvan bölgəsində də müşahidə olunurdu.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində əhalinin milli tərkibində baş verən dəyişikliklər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər şeydən əvvəl, çarizmin köçürmə siyasəti ilə bağlı idi. Yalnız 1828-1831-ci illərdə Naxçıvan bölgəsinə 2387 erməni ailəsi (12 min nəfər) köçürülmüşdü³. Köçürülən ermənilərin bir qismi bölgənin Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdi.

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, XIX əsrin əvvəlində 1806-cı ildə Naxçıvanda 5 min nəfər yaşayırdı. 1831-ci ilin kameral təsvirində, burada 5470 nəfərin yaşadığı göstərilir ki, bunların da 1110 nəfərini köçkün ermənilər təşkil edirdilər.⁴ Verilən rəqəmləri diqqətlə təhlil etdikdə aydın olur ki, 1806-cı ildən 1831-ci ilə qədər keçən müddət ərzində, Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı əvvəlki illərə nisbətən azalmış, gəlmə ermənilərin sayı isə, çar Rusiyasının canfəşanlıığı sayəsində əksinə, xeyli artmışdır. Beləliklə, əgər əsrin başlanğıcında ermənilər Naxçıvanda əha-

¹ MDHTA, f. VUA, 18512-ci sənəd, v. 37; X. Ю. Вердиева, Население Северного Азербайджана в первой половине XIX в. (Историко-демографическое исследование). Автореф. Дисс. Канд. Ист. Наук, Баку, 1992, с. 17.

² Н. Дубровин. Закавказье в 1803-1806 гг. СПб., 1866, с. 426.

³ İ. Şopen. Göstərilən əsəri, s. 637.

⁴ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 8.

linin 14,3%-ni təşkil edirdilərsə, çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində onların sayı 33-36%-ə çatmışdı.

Naxçıvandan fərqli olaraq, Ordubadda şəhər əhalisinin milli tərkibində elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. Bu dövrdə Ordubadda yaşayan 803 ailədən 767-si azərbaycanlılardan, yalnız 36-sı Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan köçürülən ermənilərdən ibarət idi.¹

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərində də əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələri ticarət və sənətkarlıq idi. Tacirlər və sənətkarlar Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi. Lakin tədqiq etdiyimiz dövrdə, mövcud siyasi vəziyyətlə əlaqədar, Naxçıvanda təsərrüfat həyatının digər sahələri kimi sənətkarlıq da tənəzzülə uğramışdı.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan bölgəsi tarixən özünün şəhərləri ilə zəngin olmuşdur. Bölgənin ən böyük şəhəri olan Naxçıvan şəhəri siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq, XVIII əsrin ortalarından başlayaraq tədricən özünün əvvəlki zənginliyini itirməyə başlamışdı.

Naxçıvan bölgəsində eyni adlı şəhərdən başqa Ordubad şəhəri də xanlığın siyasi və iqtisadi həyatında müəyyən rol oynamışdır. Doğrudur, Naxçıvan xanlığında Culfa, Əylis və Azad kimi şəhərlər də olmuşdur, lakin bu şəhərlər vaxtı ilə Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olduqları halda, öyrəndiyimiz dövrdə bir şəhər kimi öz əhəmiyyətlərini itirmişlər.

Əsrlər boyu bölgədə baş verən siyasi və iqtisadi proseslər nəticəsində, Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlərin, demək olar ki, hamısı qismən dağılmış və qismən yaşayış məskəninə çevrilmişdi. Məhz buna görə də coğrafi və strateji baxımdan, XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində, orta əsr şəhəri kimi yalnız Naxçıvan və Ordubad şə-

¹ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 7.

hərləri fəaliyyət göstərmişlər. Yadelli işğalçıların basqınları və feodal ara müharibələri bu şəhərlərin xarici görünüşünə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onların iqtisadi həyatının tənəzzül etməsinə də səbəb olmuşdu. Məhz buna görə də öyrəndiyimiz dövrdə, kiçik şəhərlərə çevrilən Naxçıvan və Ordubadda əhalinin sayı da, əvvəlki əsrlərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmışdı.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin sosial və milli tərkibi də bölgədə gedən ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Şəhərlərdə ali feodal silkinin nümayəndələri – xan, bəy, axund, molla, seyid, mirzə, yüksək hərbi rütbəyə malik olanlar, sənətkar və tacirlərlə yanaşı kəndli ailələri də yaşayırdılar. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan diyarında, əhalinin milli tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Rus çarizminin köçürmə siyasəti nəticəsində, xüsusilə Naxçıvanda gəlmə ermənilərin məskunlaşması müşahidə olunur.

Tənəzzül dövrünə baxmayaraq, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri əvvəlki kimi, diyarın ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri qalmaqda davam edirdi. Şəhərlərdə əhalinin əksər hissəsi ali silkin nümayəndələri, tacir və sənətkarlardan ibarət idi. Naxçıvan və Ordubadın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı mühüm rol oynayırdı. Bu, bütövlükdə sənətkarlığın kənd təsərrüfatı ilə əlaqəsinin, şəhərlərin və kəndlərin eyni iqtisadi zəmin əsasında inkişaf etdiyinin bir növ təzahürü idi.

NƏTİCƏ

Əsərin xronoloji çərçivəsinə əsasən, tədqiq etdiyimiz Naxçıvan diyarının siyasi-tarixi XVII əsrin ikinci yarısı və XVIII əsrin birinci rübünü əhatə edir.

Azərbaycanın qərbində yerləşən Naxçıvan diyarı, Zəngəzur dağlarından başlayıb, Araz çayına qədər uzanan böyük bir ərazini əhatə edirdi. Diyar şimalda İrəvan, şimal-şərqdə Qarabağ, cənubda isə Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Diyarın şərqindən Kiçik Qafqaz, şimalından isə Dərələyəz dağları keçir.

Naxçıvan diyarının ərazisi əsrlər boyu baş verən hərbi və siyasi hadisələrin təsiri nəticəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Diyarın istər xarici sərhədlərində, istərsə də daxili inzibati bölgüsündə baş verən dəyişikliklərdə, Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin təsiri xüsusilə böyük olmuşdu. Müstəqil xanlıq meydana gələnə qədər bu diyar bir neçə dəfə Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altına düşmüşdü.

Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonlarından başlayaraq, Səfəvilər dövlətinin inzibati cəhətdən bölünmüş bəylərbəyliklərindən, əvvəlcə Təbriz (Cənubi Azərbaycan), XVII əsrin sonundan isə Çuxur-Səd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdi. Belə vəziyyət Nadir şah Əfşarın (1736-1747) hakimiyyətinə qədər davam etmişdi. Nadir şah hakimiyyət başına gəldikdən sonra, Səfəvilərin inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv edərək, Azərbaycandakı bəylərbəyliklərin yerinə vahid Azərbaycan vilayəti təsis etmişdi. Həmin vilayətin sərhədi qərbdən İrəvan, şərqdən isə Dərbəndlə məhdudlaşır.

Müstəqil xanlıqlar dövründə, siyasi hadisələrin təsiri altında, Naxçıvan diyarının xarici sərhədləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, bu dövrdə Naxçıvan xanlığı Xoy, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Kartli-Kaxetiya çarlığı və İran arasında fasiləsiz mübarizə obyektinə çevrilmişdir. Məhz bu dövrdə vaxtilə Naxçıvan diyarının tərkibinə daxil olmuş Tativ, Sisian və Mehri mahalları qarabağlı Pənah Əli xan tərəfindən işğal edilərək Qarabağ xanlığının tərkibinə qatılmışdı.

1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığı yenidən, özünün siyasi müstəqilliyini itirərək İranın hakimiyyəti altına düşmüş və İranın ucqar əyalətlərindən birinə çevrilmişdi. 1828-ci ilə qədər davam edən İran hakimiyyəti dövründə diyarın ərazisində elə bir dəyişiklik müşahidə olunmur. Bölgədə cərəyan edən siyasi hadisələr, ilk növbədə hərbi əməliyyatlar, Naxçıvan diyarının daxili inzibati-ərazi bölgüsündə daha ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Lakin bu dəyişikliklərin dinamikasını izləmək üçün mənbələrin olmaması bizə xeyli çətinlik törədir, XIX əsrin əvvəllərində diyarın inzibati-ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişiklikləri izləməyə imkan verən yerli mənbələr, demək olar ki, yoxdur. Bu boşluğu, müəyyən dərəcə müxtəlif vaxtlarda tərtib edilmiş türk və qismən də rus mənbələri əsasında doldurmaq mümkündür.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə türklər qələbə çaldıqları zaman, Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisində Osmanlı Türkiyəsi özünəməxsus inzibati-idarə sistemi yaradır. Azərbaycanın ərazisini inzibati cəhətdən paşalıqlara və sancaqlara bölürdü. Bu böldü Naxçıvan bölgəsini də əhatə edirdi. Belə ki, Naxçıvan diyarı inzibati-ərazi vahidi kimi sancaq adlandırılır, sancaq isə öz növbəsində nahiyələrə bölünürdü. Naxçıvan sancağı osmanlılar tərəfindən 16 nahiyəyə bölünmüşdü: Naxçıvan, Məvazeyi-Xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşahbuz, Dərəşan, Azərçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisian, Ordubad, Azadçıran, Şorlut və Dərəkürlüt. Göründüyü kimi, həmin dövrdə Naxçıvan sancağının ərazisi, Naxçıvan xanlığının ərazisindən xeyli böyük olmuş və XX əsrdə sovetləşmiş Ermənistan yaradıldıqda, bir sıra Azərbaycan torpaqları da Ermənistan Respublikasına daxil edilmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalına son qoyulduqdan sonra Azərbaycan ərazisi, o cümlədən Naxçıvan diyarı, yenidən Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılmış və əvvəlki inzibati-idarə sistemi bərpa edilmişdir. XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində [84-85] inzibati bölgü baxımından Naxçıvan diyarı tümən kimi qeyd olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, Osmanlı hakimiyyəti dövründə mövcud olmuş inzibati bölgü də dəyişikliklərə

uğramışdır. Belə ki, Zar və Zəbil nahiyələri birləşdirilmiş və Sədərək adlı yeni inzibati vahid yaranmışdı.

1722-1723-cü illərdə Azərbaycan Şərqdən Rusiya və 1723-cü ildə Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edildiyi zaman, iki dövlətin qoşunları Azərbaycan torpağında toqquşmasınlar deyə, 1724-cü ildə İstanbulda müqavilə bağlamağa məcbur oldular. İstanbul müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi, o cümlədən Naxçıvan diyarı, yenidən Osmanlı Türkiyəsinin tərkibinə daxil edildi. Yeni Osmanlı işğalı dövründə Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə yenidən dəyişiklik baş verdi. Belə ki, sancaqların sayı əvvəllərdə olduğuna nisbətən 16-dan azalaraq 14-ə enmişdir. Əvvəllər mövcud olmuş Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil və Ordubad nahiyələrinin əvəzində iki yeni nahiyə – Qızılağat və Dərələyəz nahiyələri yaradıldı. Əvvəlki bölgüdə adı çəkilən Sədərək nahiyəsi isə ləğv edildi.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın digər müstəqil xanlıqları kimi, Naxçıvan xanlığı da inzibati cəhətdən mahallara bölünmüşdü. Bu bölgü elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadan, 1798-1828-ci illəri əhatə edən İran hakimiyyəti dövründə də mövcud olmuşdur. İstər müstəqil xanlıq dövründə, istərsə də İran hakimiyyəti illərində, Naxçıvan diyarı 9 mahaldan ibarət idi. İranın hökumranlığı illərində diyarın inzibati bölgüsündə aparılmış başlıca dəyişiklik isə bu mahalların iki түmөndə – Naxçıvan və Ordubad түmөнlөрündə birləşdirilməsi olmuşdur. Naxçıvan түmөнinin tərkibinə 4 mahal – Naxçıvan, Əlincə, Xok və Dərələyəz mahalları, Ordubad түmөнinin tərkibinə isə 5 mahal – Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnab və Bilev mahalları daxil idi. Sonralar bu mahalların sırasına yeni yaradılmış Məvazeyi-Xatun mahalı da daxil edilmişdir.

Naxçıvan diyarında əhalinin, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın vəziyyətini tarixi-coğrafiya baxımından təhlil etdikdə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, onların formalaşmasında və inkişafında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı siyasi hadisələrin də mühüm rolu olmuşdur. Diyarın Naxçıvan şəhəri, Culfa, Ordubad [85-86] və oradan Mehri istiqamətində və Naxçıvançay, Əlincəçay boyunca

uzanan ərazilərdə insanların məskunlaşması və normal təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün lazımi şərait var idi. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında yaşayan 8463 ailənin böyük əksəriyyəti məhz adları çəkilən ərazilərdə məskunlaşmışdı. Bölgədə cərəyan edən siyasi hadisələrin təsiri altında Naxçıvanda əhalinin milli və say tərkibində xeyli dəyişiklik baş vermişdi. Belə ki, Rusiya-İran müharibələrinin dağıdıcı təsiri altında, diyarda yerli əhalinin sayının xeyli azalması müşahidə olunur. Yəni də həmin müharibələrin gedişində və ondan sonra keçən az müddət ərzində Naxçıvan diyarına kütləvi şəkildə erməni ailələri köçürülərək, əhalinin milli tərkibindəki tarazlıq süni şəkildə pozulmuşdur.

Naxçıvanda kənd təsərrüfatının, ilk növbədə isə əkinçiliyin inkişafı, daha çox təbii-iqlim şəraiti, torpaqların münbitliyi kimi bir sıra coğrafi amillərlə də sıx bağlı idi. Məhz bu amillər nəticəsində burada əkinəyararlı torpaqlar mahallar üzrə qeyri-bərabər şəkildə paylanaraq, qonşu ərazilərlə müqayisədə xeyli azlıq təşkil edirdi. Bütövlükdə Naxçıvan diyarı üzrə yararlı torpaqların böyük bir hissəsi Dərələyəz (52,6%) və Xok (34,4%) mahallarının payına düşürdü. Diyarın digər mahallarında əkinçiliyin zəif inkişaf etməsi, daha çox suyun çatışmaması və müəyyən dərəcədə torpaqların az münbit olması ilə bağlı idi. Təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq, diyarın əhalisi əsasən taxılçılıq, ipəkçilik, çəltikçilik, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük, pambıqçılıq və s. sahələrlə məşğul olurdular. Maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq dağlıq yerlərdə yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələrindən idi.

Kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə sənətkarlıq istehsalı, Naxçıvan diyarında əhalinin məşğuliyyətində həlledici əhəmiyyətə malik deyildi. Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da sənətkarlıq istehsalı daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlı olub, əsasən, yardımçı xarakter daşıyırdı. Kənd əhalisinin xeyli hissəsinin başlıca olaraq, istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı olan, ev sənətkarlığı ilə məşğul olması da əsasən onun nəticəsi idi. Naxçıvan diyarında ev sənətkarlı-

ğının inkişafına təsir göstərən amillər sırasında, ticarət mərkəzlərindən uzaqlığı, natural təsərrüfat hökmranlığı, rahat yolların olmaması və s. göstərmək olar.

Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalı başlıca olaraq iki mərkəzdə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində cəmlənmişdi. Naxçıvanda sənətkarlarının əsas məşğuliyyət sahəsi toxuculuq, xalçaçılıq, dəmirçilik, boyaqçılıq, dabbaqçılıq, dulusçuluq və s. idi. Sənətkarlıq istehsalında pambıq parça, bez istehsalı xüsusilə geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, bölgədə pambıq parça istehsalı xammalın, pambığın bolluğu ilə izah olunmalıdır. Yalnız Naxçıvan şəhərində, XIX əsrin əvvəllərində, 126 bez parça toxuyan sənətkar çalışırdı. İstehsal edilmiş parçaların az bir qismi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf olunur, yerdə qalanları isə xarici bazarlara çıxarıldı. Naxçıvan diyarında istehsal olunan pambıq parçalar, əsas etibarilə, Türkiyəyə və Gürcüstana ixrac olunurdu.

Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalında istifadə olunan əmək alətləri və texnika, bütövlükdə aşağı səviyyədə olub, primitiv xarakter daşıyırdı. Əmək məhsuldarlığı istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi deyil, əsasən, əməyin intensivləşdirilməsi hesabına artırılırdı. Bununla belə, şəhər sənətkarlığı istehsalın təşkili və tətbiq olunan əmək alətlərinin məhsuldarlığı baxımından, kənd sənətkarlığından xeyli yüksək idi. Kənd sənətkarlığı əsasən qapalı, natural xarakter daşdığı halda, şəhər sənətkarlığı nisbətən əmtəə xarakteri daşıyırdı.

Naxçıvan bölgəsi, sözün həqiqi mənasında, şəhərlər diyarı olmuşdur. Bölgədə tarixən yaranmış, inkişaf etmiş şəhərlər, tarixi-coğrafi amillərin təsiri altında sonradan sıradan çıxmışdır. Bölgədə tez-tez baş verən feodal ara müharibələri, yadelli işğalçıların hücumları, şəhərlərin, ayrı-ayrı dövlətlərin, hökmdarların iqamətgahına və paytaxtına çevrilməsi, hərbi-siyasi amil kimi onların inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bununla belə, şəhərlərin inkişafına təbii-coğrafi amillər az təsir göstərməmişdir. Təbii-iqlim şəraiti, əlverişli ticarət yolları üzərində yerləşməsi bu və ya digər şəhərin, o cümlədən Naxçıvan diyarında mövcud

olmuş şəhərlərin inkişafında bəzən həlledici amillərə çevrilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz əsrlərdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərindən başqa, Naxçıvan diyarında Culfa, Əylis və Azad kimi şəhərlər də mövcud olmuşdur. Vaxtilə bu şəhərlər təkcə Naxçıvan diyarının deyil, bütövlükdə Azərbaycanın ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Lakin əsrlər boyu bölgədə baş verən siyasi proseslər nəticəsində həmin şəhərlər əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında şəhər kimi formalaşan Naxçıvan və Ordubad, yadelli işğalçıların hücumları və feodal ara müharibələrinə məruz qalmışdır. Bu siyasi hadisələr şəhərlərin xarici görünüşünə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onların təsərrüfat həyatına da ağır zərbə endirmişdir. Öyrənilən dövrdə kiçik qalaları xatırladan Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin əhalisinin sayı əvvəlki əsrlərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmışdır.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin sosial və milli tərkibində baş verən dəyişikliklər daha çox hərbi və ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Göstərilən şəhərlərdə xan və onun ailəsi, feodallar, tacirlər və sənətkarlarla yanaşı kəndli ailələri də yaşayırdılar. Əhalisi xalis azərbaycanlılardan ibarət olan Naxçıvanda, ikinci Rusiya-İran müharibələrinin nəticəsində, əhalinin milli tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Rus çarizminin köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında xristian, xüsusilə erməni ailələrinin sayı xeyli çoxaldı.

Tənəzzül dövrü keçirmələrinə baxmayaraq, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri yenə də bölgənin mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri kimi qalmaqda davam edirdi. Bu şəhərlərdə əhalinin sayının əksər hissəsi tacir və sənətkarlardan ibarət idi. Naxçıvanın və Ordubadın iqtisadi həyatında başqa sahələrlə yanaşı, kənd təsərrüfatının da mühüm rol oynadığı, yuxarıda dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Bu da, bütövlükdə, sənətkarlığın kənd təsərrüfatından, şəhərlərin kəndlərdən ayrılması prosesinin həddindən artıq davam etməsi ilə bağlı idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Arxiv materialları

1. Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, sənədlər 353, 354, 355, 856,357, 360, 372.
2. MHDТА, f. VUA, sənədlər 6164, III hissə; 4259, IV hissə

Mənbələr

3. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. — İstanbul, Başbakanlıq arxivi, iş 699
4. Naхçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. — İstanbul. Başbakanlıq arxivi, iş 903.
5. П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 гг. ч. 1-3. Санкт-Петербург, 1869.
6. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны - Санкт-Петербург, 1882.
7. Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг., ч. 1. - Москва, 1826,
8. Глинка С. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России. Москва, 1831.
9. Дневник Закария Акулиского. - Ереван, 1939.
10. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I-III. Санкт-Петербург, 1871.
11. Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края. Санкт-Петербург, 1833.
12. Зелинский С.П. «Три магала» (Нахичеванский, Ордубадский, Даралагезский). Сборник сведений о Кавказе. Т.П.Тифлис, 1880.
13. Зубов П. Картина последней войны России с Персией. Санкт-Петербург, 1836.
14. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. (Под редакцией И.П.Петрушевского), ч. 1. Москва-Ленинград, 1936.
15. Корф Ф. Воспоминание о Персии. 1834-1835 гг. Санкт-Петербург, 1833.
16. Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв. Передняя Азия в документах (серия памяти Ю.Н.Марра). Кн. 1.

- Тбилиси, 1936.
17. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Сборник материалов для описания местности и племен (СМОМПК), вып. П. Тифлис. 1882.
 18. Путешествие Шардена. Тбилис, 1902. Рапорт генерала-майора Несветаева гр. Гудовичу от Марта 1807 года. АКАК. Т. III, д. 1025.
 19. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г. Санкт-Петербург, 1833.
 20. И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи - Санкт-Петербург, 1852.
 21. Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII). Вып. 3. - Москва, 1983.
 22. Энгельгардт К. Нахичевань. - «Кавказский календарь на 1852 г.». Тифлис, 1851.
 23. Tadhkirat al-muluk. A manuel of Safavid adminis'arion (circ 1137 1/25). Persian text in favsimile. Translated and explained by V - Minorsey. - London, 1943.

Digər ədəbiyyat

24. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения с Россией. - Баку, 1965. *Azərbaycan tarixi*. I c. Bakı, Elm, 1961.
25. Акопян Т.Х. Очерки по исторической географии Армении. - Ереван 1960.
26. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XVIII-XIV вв. Баку: Элм, 1956.
27. Алиев М.М. Нахичеванское ханство и его присоединения к России. - Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1986.
28. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
29. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой агрессии в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку: Элм, 1975.
30. Əliyev M. Azərbaycan XVIII əsrdə. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı: Elm, 1993
31. Алиев Т.Ф. Историческая география Ширвана XVII-XVIII вв. (по русскоязычным источникам) - Автореферат дисс. канд.

- ист. наук. Баку, 1987.
32. Алиев С.М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надира шаха. Иран. История и культура в средние века и новое время. Москва, 1980.1980.
 33. Айвазян К. Историко-архитектурные памятники Нахичевани. Ереван, 1983.
 34. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1981
 35. Bünyadov Z.M., Məmmədov H.M. Naxçıvan dəftəri — «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 13 sentyabr 1985.
 36. Буниятов З.М., Мамедов Г.М. Пространный дефтер санджака Нахчивань 1727 года (общая характеристика) - «Средневековой Восток». Баку, 1990.
 37. Ваидова Х.Р. История города Ордубада в XIX - нач. XX в. Автореф. канд. ист. наук - Баку: 1990.
 38. Вердиева Х.Ю. Население Северного Азербайджана в первой половине XIX в. (Историко-демографическое исследование). Автореф. дисс. канд. ист. наук, Баку, 1992.
 39. Гейдаров М.Х. Города и городские ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. - Баку: Элм, 1982..
 40. Heydərov M.X. «Aza».—ASE, I c. Bakı, 1976.
 41. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. - В кн. Очерки истории СССР (XIX вв.). - М., 1958
 42. Еремян С.Т. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII в.) выдающийся памятник географии и картографии древнего мира.- ВЦН Арм. ССР, 1968, №5.
 43. Еремян С.Т. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII в.) выдающийся памятник географии и картографии древнего мира. - ВЦН Арм. ССР, 1968, №5.
 44. Иваненко В.И. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества вел. кн. Михаила Николаевича. - Тифлис, 1909,
 45. Искендеров А.Г. Классовая структура городского и сельского населения Азербайджана в период трети XIX в. - Города Азербайджана в период капитализма. Баку 1987.
 46. Историческая география Азербайджана. - Баку: Элм, 1987.
 47. Левиатов В.Н. Очерки истории Азербайджана в XVIII в. - Баку, 1948,

48. Мамедова Ф.Д. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку; Элм 1986.
49. Мамедов Г.М. Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30-х годах XVIII в. (на материалах эялета Гянджи и санджака Казах). Авторф. Канд. Ист. Наук. Баку, 1985.
50. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977.
51. Миклухо-Маклай Н.Д. Географическое сочинение XII в. на персидском языке. - «Ученые записки ИВ АН СССР». Т. IX, 1954.
52. Mustafayev T.T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiya meylin güclənməsi. Bakı: Elm, 1986.
53. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.- Баку, Элм, 1993.
54. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии восточной Грузии. Тбилиси, 1982.
55. Nemətova M.S. Azərbaycan etnoqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı, 1963.
56. Кикодзе Г. Ираклий II. Тбилиси, 1945.
57. Новосельцев А.П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период. В сб. Кавказ и Византия. Е.1. Ереван, 1979, Т. I.
58. Орешкова С.Ф. Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры Османского общества. Бах: Османская империя (система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы). Москва, 1986.
59. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX - нач. XX в (историко-этнографическое исследование). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1988.
60. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - нач. XIX вв. Ленинград, 1949.
61. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. Исторический сборник, 1945, №4.
62. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. ССИА, вып. I, 1949.
63. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Ира-

- не XIII-XIV вв. - Москва-Ленинград, 1960. vv.
64. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке.- Баку: 1981.
 65. Рахмани А.А. «Тарих-и алам-арайи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1960.
 66. Смирнов К., Гаиров Ш. Комментарий к кн.: «Нахчиванские рукописные документы - Передняя Азия в документах». Тбилиси, 1936.
 67. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Элм, 1959.
 68. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана XIX в. Баку: Элм, 1964. Сыроев В. М. Древность Нахичеванской АССР. Баку, 1928.
 69. Тер-Аветисян С.В. Город Джуга. - Материалы по истории торговых сношений джугинских купцов в XVI-XVII вв. Тбилиси, 1939.
 70. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. - Баку: Элм, 1981.
 71. Эфендиев О.А. Территория и границы Азербайджанских государств в V-XVI вв.- «Историческая география Азербайджана». Баку, Элм, 1987.
 72. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan XIII-XVII əsrlərdə. Azərbaycan tarixi, Bakı: Elm, 1993.
 73. Gülməliyev M.M. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial iqtisadi strukturu. Bakı, Elm, 1989.

NAXÇIVAN DİYARININ SİYASİ TARİXİ

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Giriş.....	8
I Fəsil. Naxçıvan xanlığının inzibati-ərazi quruluşu və onun dəyişməsinə siyasi hadisələrin təsiri.....	23
II Fəsil. Naxçıvan xanlığının əhalisi və onun əsas məşğuliyyət sahələri.....	37
II.1. Əhalinin etnik tərkibi və köçürülmə siyasəti	37
II.2. Əkinçilik.....	48
II.3. Maldarlıq	56
II.4. Sənətkarlıq.....	59
III Fəsil. Naxçıvan xanlığının şəhər həyatı.....	64
Nəticə.....	95
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	101

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir Məmmədli**

**Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Korrektor: Dilarə Məmmədova**

Çapa imzalanmışdır 23.09.2014.

Şerti çap vərəqi 7

Sifariş № 239

Kağız formatı 60x84 1/16.

Tiraj 500